

В. І. СЕРГІЙЧУК

УКРАЇНСЬКІ
ДЕРЖАВНИКИ



Дмитро
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ



Про тих,
хто словом і ділом
був за Україну –
самостійну і соборну.
Хто розумом,
серцем і волею
кличе мільйони
українців за собою





В. І. СЕРГІЙЧУК

Дмитро ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

 **ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНА**
Київ
2003

Наукова розвідка про легендарного козацького ватажка Дмитра Вишневецького (Байду), засновника Запорозької Січі — суспільно-політичної та військово-адміністративної організації козацтва, що стала наріжним каменем відродження української державності.

Видання ілюстроване, розраховане на широке коло читачів.

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення
і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально
значущих видань



ВІД ВИДАВНИЦТВА

Багатовікова історія боротьби нашого народу за незалежність, за право самостійно вирішувати долю вітчизни, звичайно ж, творилася масами людей, але очолювали їх конкретні особи — великі патріоти, самовіддані поборники української ідеї. Кожен з них діяв за певних історичних умов і своїм буттям, помислами, вчинками робив посильний внесок у розбудову української державності.

Не всі герої відомі нам сьогодні. Проте ми знаємо імена тих звитяжців, котрі зуміли зорганізувати й очолити дніпровську вольницю — ту силу, що ратними подвигами забезпечила існування і розвиток українського етносу, української нації.

Знаємо й державотворців гетьманів, які з'явилися на історичній арені з утворенням Війська Запорозького. Героїчна боротьба з турками, поляками, московитами піднесла авторитет військової сили запорожців. А згодом, завдяки мудрій політиці Богдана Хмельницького, міжнародна спільнота визнала територію і права козацької України.

Процес національно-державного будівництва не припинявся і за часів Гетьманщини, яка, попри свої вади, була однією з найдемократичніших форм національної державності у тогочасній Європі.

Завдяки непересічним особистостям в Україні народжувалися суспільні моделі й цінності, які

збагатили світовий досвід демократичної самоорганізації людства, а також передові для свого часу ідеї. Їх можна знайти і в літописних виданнях, і в гетьманських універсалах І. Мазепи, і в конституції П. Орлика, і в ідеологічних засадах Кирило-Мефодіївського братства, позначених безсмертним генієм Т. Шевченка.

Самобутніми явищами європейської політичної думки стали демократично-федералістська концепція М. Драгоманова, раціонально вивірені народівські ідеї І. Франка, державотворчі програми чільників українських демократичних і соціалістичних рухів кінця ХІХ — початку ХХ століття.

Усе це — вагома духовна спадщина, яку не сором нам, українцям, покласти до спільної скарбниці людства.

Виходячи саме з таких міркувань, видавництво на пропозицію професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Володимира Сергійчука вирішило започаткувати серію «Українські державники». До неї увійдуть книги про тих, хто словом і ділом був за Україну — самостійну і соборну. Хто й нині розумом, серцем і волею кличе мільйони співвітчизників за собою.

Серію відкриває публікація про засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького. А згодом у дорогу до читача вирушать видання, присвячені таким полум'яним патріотам України, як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Микола Міхновський, Михайло Грушевський, Симон Петлюра та ін.

Свої зауваження і побажання щодо змісту, форми викладу матеріалу, художнього оформлення серії просимо надсилати до видавництва за адресою:

01054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7-2

ВСТУПНЕ СЛОВО

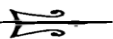


Феномен українського козацтва настільки потужно вплинув на розвиток європейської історії, що світ, починаючи з XV століття, називав наш народ не інакше, як козацькою нацією. Зрештою, коли ми самі дошукуюмося витоків свого ества, то в багатьох складових нашого менталітету бачимо насамперед вплив козацької доби.

Тож не дивина, що через століття після ліквідації гетьманства, коли російський самодержавний режим уже вирішив, що з українством покінчено, а української мови взагалі «нет, не было и не может быть», наддніпрянець Павло Чубинський однозначно відповів і царському міністрові Валуєву, і всім іншим нашим вороженькам: «Ще не вмерли України і слава, і воля».

І додав слова, які відгукнулися в серцях і помислах мільйонів: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу, і докажем, що ми, браття, козацького роду!»

Звернення до чину українського козацтва, вже згероїзованого Великим Кобзарем, дало поштовх накопиченню національної енергії, яка колись витворилася на дніпровських островах. Спочатку це виявилось в Галичині, де вже з кінця XIX століття по всіх селах постають «Січі» — ті молодіжно-спортивні організації, через які прйшла вишкіл місцева молодь, що в 1914 році



виготовила нову збройну формацію українського народу — Легіон січових стрільців.

А коли революційний здвиг українства за відродження власної державності вихлюпнувся в 1917 році на всі простори Російської імперії, то він поширювався насамперед на ґрунті козацьких традицій. Як і в часи Хмельниччини, коли «все, що живе, піднялося в козацтво», так і тепер українці усвідомили, що вони є козацькою нацією. Вони переконалися, що козацька ідея ґрунтується на всіх спільних для них почуваннях. Відтак саме життя засвідчило, що козацька ідея спроможна об'єднати всю націю.

І це усвідомлення прийшло не тільки до тих, хто був в Україні, а й до тих наших єдинокровних братів, котрих доля закинула до Московщини, Поволжя, Сибіру «неісходимого», Зеленого Клину, на Кубань, — скрізь по українських розселеннях синьо-жовтий прапор кликав їх до єднання з матір'ю-Україною.

Особливо ж ця генетична спадковість козацького духу озвалася в серцях тих, кого гноїли в окопах Першої світової. У фронтових і запасних частинах російської армії починають формуватися українські полки, які беруть на свої прапори імена козацьких ватажків — Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Павла Полуботка... Так, Гордієнківський полк, зорганізований на Західному фронті киянином Всеволодом Петрівим, шведом і норвежцем за походженням, першим пробився крізь сніги й поліські болота до столиці незалежної України і не лише присягнув у будинку Центральної Ради її голові Михайлу Грушевському, а й збройно утверджував вільне життя, придушуючи більшовицький заколот на «Арсеналі».

А моряки Чорноморського флоту, усвідомивши себе нащадками тих славних козаків, які окурували мушкетним димом стіни султанського палацу в Царгороді, зажадали від російського Тимчасового уряду серед інших земель включити до складу автономної України й Катеринославщину — орлине гніздо запорожців.

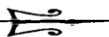
Саме привнесення козацької ідеї до українського національно-визвольного руху в цей період розбило перед усім світом вигадки про нібито його надуманість, засвідчило безперервність нашого національно-державного розвитку, особливу його роль у формуванні модерної європейської нації.

Відроджений добою національно-визвольних змагань 1917—1921 років ідеал козака-лицаря, справжнього оборонця рідної землі, органічно входить у плоть і дух українського вояка. І цим підступно скористалися російські більшовики. Це вони після III Універсалу Центральної Ради нашвидкуруч проголошують у захопленому ними Харкові свою «Українську Народну Республіку» — аби збаламутити довірливого українського селянина, — а для її утвердження з тактичних міркувань формують так зване червоне козацтво — нібито збройну силу українського народу.

Звоювавши за допомогою самих же українців справжню Українську Народну Республіку, російські більшовики постаралися зробити все, аби нічого більше не нагадувало українцям про козацтво. Вони ліквідували не лише його головного Бояна — Михайла Грушевського і кобзарів — цих вічних Гомерів української духовності, а й організаторів отого червоного козацтва.

Щоправда, коли в 1942 році гітлерівська армія вийшла на береги Волги, то для свого порятунку більшовицька влада зіграла на національних почуттях українців, закликаючи їх до використання славних бойових традицій українського козацтва. Тоді сталінський режим визнав кубанців нащадками запорожців, хоч у період так званої коренізації не погодився на прилучення єдинокровної Кубані до УСРР. Навпаки, моров її голодом, розстрілював національно свідомих, намагаючись таким чином зітерти з пам'яті місцевого козацтва навіть згадку про його українське походження.

Але заклики про використання кращих зразків бойового мистецтва запорожців йшли від щирого серця борців за українську волю. Тим-то й знаходили вони відгук у середовищі справжніх синів України, які з різних поселень нашого народу прилучалися до українського національно-визвольного руху, що зродився на етнічних, предківських землях. Скажімо, на звернення Головної команди Української Повстанчої Армії до кубанців, котрі перебували в німецькому полоні, багато нащадків переселених колись на Кубань запорожців перейшли зі зброєю до лав українських повстанців. І вже вони, створивши власну секцію в Революційному комітеті поневолених народів, зверталися до своїх земляків: «Вільна Кубань разом з вільною, незалежною Україною буде тоді, як зникне з лиця землі більшовицька гідра. Український народ уже почав криваву



боротьбу за свою незалежність. Український народ зродив Українську Повстанчу Армію, яка почала війну з гітлерівськими і сталінськими окупантами. Прилучайтеся до нашої Української Повстанчої Армії! Творіть свої бойові козачі загони!»

І хоч у нерівній боротьбі нащадки славних запорозьких козаків змушені були поступитися, кращі сини України продовжували боротися за волю рідної землі. І їм наснаги в цій боротьбі додавав революційний дух Хортиці.

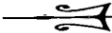
Він постійно лякав більшовицьку владу. І як тільки запоріжець Микола Киценко написав брошуру «Хортиця в героїці і легендах», ця праця одразу ж була піддана ostracismu. Оскільки, мовляв, вона «не способствует воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма», бюро Запорізького обкому партії ухвалило 20 березня 1973 року «изъять ее из книжных магазинов и библиотек области».

Духу українського козацтва так боялися в комуністичні часи, що й згадки про його волелюбність у книзі Петра Шелеста «Україно наша радянська» були потрактовані як український буржуазний націоналізм, а сам її автор позбувся поста першого секретаря ЦК компартії України.

Однак козацький дух виявився незнищеним, він уже розпросторився по всій Україні, що засвідчили велелюдні маніфестації на зламі 90-х років минулого століття. Особливо масштабним виявилось велелюддя на Хортиці, де зібралося під синьо-жовтими прапорами півмільйона українців. І коли кожен з них — з Волині, Чернігівщини, Закарпаття, Слобожанщини, Поділля — ступав на святі місця української історії, то, очевидно, запитував себе: хто покликав його сюди, чим притягнула його Хортиця?

Може, тим, як зазначав свого часу Пантелеймон Куліш, що «Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим, мабуть, воно й славне поміж панамі й мужиками, тим воно й припадало до душі всякому».

А може, тим, що після стількох років забуття України світ почав знову придивлятися до нас, бо згадав через образ козака ту славе-



тну лицарську націю, котру особливо шанував у пізньому середньовіччі за її жертовність в ім'я всієї Європи.

Чи тому, що наш народ уже повертався до усвідомлення свого козацького єства, що розчищало замулені джерела його життєдайної енергії? Адже саме через це усвідомлення України кожним нагромаджувалася ота величезна критична маса мільйонів, завдяки якій ставала можливою вже незворотна ланцюгова реакція державотворення цілого народу.

Але, мабуть, кожного з тих півмільйона, що ступив тоді на Хортицю, внутрішнє сумління запитувало: а що він знає про того, хто першим приніс сюди своє українське серце, на поклик якого відгукнулися найвідчайдушніші, найвідважніші сини України?

Не всі могли тоді відповісти на це запитання. Лише кобзарі, які вижили в роки комуністичного лихоліття, могли дати виплекану на широких степових шляхах і пронесену крізь бурхливі століття пісенну відповідь про українського князя Дмитра Вишневецького:

У Царєграді на риночку
Ой п'є Байда мед-горілочку...



ЯК БЛИСКУЧИЙ, ПРОМЕНИСТИЙ МЕТЕОР...



Реальний прототип казака Байди — лицаря і героя, оспіваного у народних думах, — був добре відомий дослідникам минулого. Патріарх російських істориків Микола Карамзін називав Дмитра Вишневецького «мужем ума пылкого, отважным, искусным в ратном деле... любимым вождем днепровских казаков»¹.

Інший видатний російський учений Сергій Соловйов характеризує його так: «Истый казак по природе, достойный преемник Евстафия Дашковича»².

А ось думка українця Дмитра Багалія: «Князь Дмитро Вишневецький — особистість у багатьох відношеннях видатна. Це була людина хоробра, заповзятлива і надзвичайно шанована козаками. Сміливий вождь, він повсякчас шукав небезпеки і боротьби, для нього боротьба з невірними була головним завданням життя»³.

Присвятивши постаті цього ватажка спеціальну розвідку «Байда-Вишневецький в поезії й історії»,

¹ Карамзин Н. История государства Российского. Царствование Иоанна Васильевича Грозного. — СПб., 1885. — Кн. 1—2. — С. 219.

² Соловьев С. История России с древнейших времен. — М., 1930. — Кн. III. — С. 493.

³ Багалей Д. Русская история. — Харьков, 1911. — Ч. II. — Вып. первый. — С. 7.

великий знавець історії козацтва Михайло Грушевський зазначив, що той «блискучим, променистим метеором перелетів через українське житє середини XVI в.»¹.

Подібних висловлювань чимало і в польській історіографії. Зокрема, в «Енциклопедії загальній» (1903. Т. 15) Дмитра Вишневецького називають «першим історичним ватажком Запорозжя», «постаттю надзвичайно легендарною в історії Польщі». У статті «Козаки» цього ж видання говориться, що «першим видатним богатирем і організатором низовців був князь Дмитро Вишневецький, котрий вибрав за місце перебування острів Хортицю на Дніпрі і, виставивши там замок, згромадив і зорганізував козацтво, що частиною на сусідньому острові Томаківка мешкало»...

Що ж відомо історикам про походження князя Дмитра Вишневецького? Його рід сягає своїм корінням українського волинського роду, продовжуючи генеалогічну лінію турово-пинських Рюриковичів. Засновником цього роду вважається князь Федько Несвіцький, від якого почали існування чотири княжі роди: Вишневецькі, Воронєцькі, Збаразькі й Порицькі, які дістали свої прізвища від назв власних маєтків. Відтак родове прізвище Вишневецьких походить від Вишнівця, нині невеликого містечка на південній Волині².

Щоправда, відома для науковців «Родословная книга» зазначає, що родовід Вишневецьких має тяглість від князів Гедимінів³.

Проте фахівці вважають, що це лише одна з легенд, оскільки припущення, ніби Вишневецькі мали коріння в роді князя Федора Корибутовича, не підтвердилося. Останній не мав дітей.

Народився Дмитро Іванович Вишневецький після 1516 року. Його батько, Іван Михайлович, з 1533 року був старостою річицьким, ейським, ворнянським, пропойським і чичерським

¹ Грушевський М. Байда-Вишневецький у поезії й історії // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1909. — Т. III. — С. 110.

² Див.: Винар Л. Силуети епох. — Дрогобич, 1992. — С. 16.

³ Див.: Бібліотека Російської Академії Наук у Санкт-Петербурзі: Рукописний відділ. — Спр. 1.5.47. — Арк. 24—25.



**Волинська земля — батьківщина
Дмитра Вишневецького**

на Поліссі, а з 1541 року він обіймає аналогічну посаду на південному порубіжжі — в Каневі і Черкасах ¹.

Його дід по материній лінії Іован був сербським деспотом. Мати, Анастасія Семенівна, вийшла заміж за українського князя, а її сестра — за волоського воєводу Петра. Тітка Анна взяла шлюб з іншим українським магнатом, князем Василем Глинським, дочка котрого Олена, тобто, двоюрідна сестра Дмитра, народила майбутнього московського царя Івана Грозного.

Родинні споріднення дому Вишневецьких із албанськими, сербськими й молдавськими родами, на думку Любомира Винара,

¹ Див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильно, 1876.— Т. 1.— С. 112.



Містечко Вишневець на р. Горинь

відіграли велику роль у формуванні лицарського світогляду Дмитра Вишневецького та мали вплив на його протимусульманське наставлення, а також і на його пізніші політичні концепції¹.

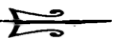
У родині Івана та Анастасії Вишневецьких було четверо синів — Дмитро, Жигимонт, Андрій, Костянтин і дочка Катерина. Андрій був каштеляном луцьким і воєводою волинським, Костянтин — старостою житомирським. Про Жигимонта не дійшло ніяких звісток, а щодо єдиної сестри, то відомо, що княжна Катерина вийшла заміж за Григорія Ходкевича, великого гетьмана литовського і каштеляна волинського.

Уперше ім'я Дмитра Івановича Вишневецького в історичних документах згадується під час ревізії Кременецького замку 1545 року. Цей документ називає нам кілька сіл, що були у власності Дмитра Вишневецького на нинішній Тернопільщині: Кушки, Підгайці, Окнин, Тараж, Комарин і Лопушна. Інші документи називають ще «Олексинцы, властную отчизну й дидизну князей Вишневецьких», Бобрівці...²

Щоправда, дореволюційний історик Микола Маркевич наводить дані про те, що Дмитро Вишневецький («славный гражданскими делами») був обраний козацьким гетьманом на нетривалий

¹ Див.: Винар Л. Силуети епох. — С. 18.

² Див.: Археографический сборник документов. — Т. 1. — С. 110—113.



час ще 1513 року. На наш погляд, це — легенда. Справа в тому, що саме в той час активно боровся з татарами його дід — князь Михайло Васильович Вишневецький. Так, 1512 року із своїми синами Іваном та Олександром він розбив орду під Лопушною.

Отже, Дмитро Іванович Вишневецький, маючи сановите походження і велику приватну власність, міг розраховувати на спокійне й забезпечене життя, примножуючи свої статки. Але він відмовився від благополуччя і достатку, поставивши собі головною метою боротьбу проти степової орди.

Що штовхнуло його на цей небезпечний шлях? Власне, чому з великої когорти його сучасників-лицарів лише йому дісталося таке всенародне визнання?

Аби відповісти на це запитання, треба зануритися в той бурхливий процес, котрий захопив у свій вир князя Дмитра Вишневецького. Адже опинившись на гребені його, він не лише зумів утриматися, а й спрямував його у такому напрямі, що той не лише виявився епохальним революційним здвигом для українського народу, а й визначально вплинув на долю тодішнього світу.

У БОРОТБІ ЗА ВЛАСНУ ГІДНІСТЬ

Коли в середині XIV століття впало Галицько-Волинське князівство, то внаслідок цього український народ втратив і власну державність. Натомість на українських землях — насамперед на західних, що підпадають під владу Польщі, — починають насаджуватися чуже право, чужа релігія, чужа мова. Особливо посилюється польська експансія з кінця XIV століття. Згодом вона поглинає усе західне Поділля.

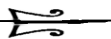
Водночас цей процес починає захоплювати і Підляшшя, хоч воно й не належало до Польщі. Однак, перебуваючи ще під владою Литви, цей найзахідніший регіон втрачає багато своєї автономності і значною мірою полонізується через наплив чис-



Велике князівство Литовське у 1432 — 1569 роках

ленних колоністів, а відтак уже у XV столітті переходить на польське право. Прийняття останнього на вимогу місцевої української шляхти, котра хотіла зрівнятися в правах з польською провідною верствою, призвело до потужного асиміляційного процесу тамтешнього українського населення.

Підляська шляхта, за визначенням білоруського історика Матвія Любавського, відіграла значну роль в ініціюванні різних клопотань на литовсько-руських сеймах на захист прав своїх підданих. Проживаючи в складі Великого князівства Литовського «під



польським правом», вона постійно домогалася усунення всіляких невідповідностей у своєму становищі й намагалася зрівнятися з останньою в усьому — як у правах, так і в обов'язках ¹.

Висунуті на схід від польської експансії Волинь, Берестейщина, Пинщина, Браславщина й Київщина, що потрапили до складу Великого князівства Литовського, змогли ще тривалий час протистояти цьому натискові, залишаючись, за висловом Михайла Грушевського, замкненими для польської колонізації мало не до самої Люблінської унії. Вони підпадали польським впливам настільки, наскільки колонізувався увесь державний організм Великого князівства Литовського.

Щоправда, на тих землях, які увійшли до складу Великого князівства Литовського, українці не зазнають таких утисків, як населення Холмщини й Галичини. У Литві руська мова й писемність стають панівними, поступово вони освоюються великокняжим двором і верхівкою тодішнього литовського суспільства. Руська, тобто українська, мова стає повноправною в судочинстві, зрештою, їй випадає роль знаряддя міжнаціонального спілкування. Цією мовою користуються всі верстви й групи населення, крім євреїв і татар. Її називали рідною і титуловані вельможі, і «невільна челядь», радні пани — найвищі державні сановники і останній тіун. Усі акти, що їх підписував великий князь, окрім деяких латинікою, видавалися руською. Також усі духовні листи, купчі, записи приватних осіб, як і листування, літописи, літературні твори, виражалися саме цією мовою ².

Навіть 1566 року, в другій редакції Литовського статуту, зберігся запис щодо державної мови, що виражається ось такою статтею: «А писар земський має по-руськи літерами і словами руськими всі листи і позви писати, а не іншою мовою і словом» ³.

¹ Див.: Любавский М. Литовско-Русский сейм. — М., 1900. — С. 535.

² Див.: Чарнецкий. История Литовского статута. — Окрема відбитка. — С. 14—15.

³ Там само. — С. 17.

Вплив духовності нашого народу на розвиток державного життя Великого князівства Литовського був настільки потужним, що тогочасний поет і мислитель Ян-Казимир Пашкевич 1621 року «рукою властною» запише:

Полска квітнет лациною,
Литва квітнет Русчизною;
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш;
Той латина єнзик даєт,
Та без Руси не витрваєт.
Відз же юж Русь иж тва хвала,
По всім світі юж дойзрала;
Веселиж се ти Русине,
Тва слава нікгда не зкгине¹.

Процес полонізації найзахідніших українських земель спричинився до відсунення на схід українського етнічного масиву. І це відбувалося насамперед тому, що частина української шляхти на цих теренах переходила в католицизм, не тільки втрачаючи живий зв'язок зі своїм народом, а й звільняючи територію для напливу поляків.

За таких умов автохтонний господар цих земель змушений був ставати до боротьби за свою волю, за власну гідність. «Боротьба за власну гідність,— зазначав відомий дослідник з діаспори Юрій Литвиненко,— за право говорити на своїй мові, жити по звичаях своїх дідів — з одного боку, і за право користати з плодів своєї праці — з другого, це є ті два моменти, що керували і продовжують керувати діями кожного народу. В одних там, де королі або князі встигли виповнити свою роль і створили міцну державу, соціальна боротьба проводиться завжди у внутрідержавних, національних рамках. У других, народів поневолених, які вже загубили власне обличчя і розлялись у чужому їм національному морі, соціальна сторона питання часто бере верх над національною. В українських умовах ці два питання

¹ Цит за: Чарнецкий. История Литовского статута.— Окрема відбитка.— С. 15.

переплелися остільки, що без розв'язання одного розрішити друге стало цілком неможливо»¹.

Тож цілком закономірно, що, втративши свою державність у той час, коли в широких масах ще не витворилася свідомість нероздільності матеріального добробуту з національною свободою, наш народ протягом тривалого часу не міг знайти спільного для всіх станів ґрунту, на основі якого він об'єднався б і став справжнім господарем на своїй автохтонній землі, остаточно збудувавши державу.

Але «поневолений, зведений до стану рабів народ, позбавлений своєї освіченої і організаційно-здібної вищої верстви, яка могла б служити йому проводирем у визвольних змаганнях; безправна, майже загнана у підпілля православна церква; безліч на всіх кордонах жорстоких ворогів, чекаючих першої можливості прогнати окупанта, щоб самому сісти на його місце, — все це не залишало жодної надії українському народові на ліпші часи»².

А важке становище українських земель, загарбаних іноземними поневолювачами, ускладнювалося з середини XV століття і постійними грабіжницькими нападами султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства. В огнищах гинуть міста і села, тисячі й тисячі української людності потрапляють до страшного полону. І скільки горя народного треба було розлити по українській землі, аби заговорило воно словами думи-пісні:

За річкою вогні горять.
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатства розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А на ногах ланцюг б'ється...

¹ Литвиненко Ю. Запорізм. Національно-політичний світогляд нового покоління. — Париж, 1938. — С. 16.

² Там само. — С. 15.



Ординське спустошення українських земель

Тим же нещасним, кого потягнули на аркані в кримську землю, доводилось, як худобі, пройти принизливу процедуру продажу на невольничих ринках Гьозлева, Карасубазара, Кафи. Вродливі жінки і дівчата потрапляли до гаремів, а сильні чоловіки й хлопці могли розраховувати на довгі роки бути прикутими як веслувальники до галерних лавок. Страждання українців так описує козацька дума «Плач невольників на турецькій каторзі»:

Що по Чорному морю,
Потреби царській,
Громади козацькій,
Там много війська понажено.
У три ряди бідних біщасних невольників посажено,
По два та по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано.
Тоді бідні, біщасні невольники на коліна упали,
Вгору руки підіймали, кайданами бряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:



Татари женуть полонених з Поділля і Волині

«Господи милосердний! Создай з неба ясне сонце-мати,
Нехай будуть кайдани коло ніг опадати,
Сирая сириця коло рук ослабати,
Хай ми будем, бідні, біщасні невольники,
У чужій землі хоч мале число полегкости собі мати».
Теє вони промовляли.
А ось баша турецький бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари, зі зла гукає:
«Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте:
Із ряду по ряду захожайте,
По три пучки тернини та червоної таволги набирайте,
Бідного невольника тричі в однім місці затинаяте».
Тоді турки-яничари із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги в руки брали,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Тіло козацьке молодецьке коло жовтої кості обривали,
Кров християнську неповинно проливали.

Польсько-Литовський уряд виявився безсилим проти навали орди. Він і не думає про захист степових кордонів; усі його заходи спрямовані на укріплення окремих замків на південному порубіжжі.

В особливо складному становищі опиняються уходники на степові промисли — втікачі від феодального гніту — з Київщини, Поділля, Полісся та інших земель. Спускаючись у пониззя Дніпра для полювання й рибальства, вони опинялися найближче до хижаків-кочовиків, завжди першими приймали на себе їхні удари. Тож необхідність жити в постійній готовності до відсічі агресії орди примушувала їх гуртуватися спочатку в невеликі ватаги, а пізніше у досить сильні військові дружини.

Так народжувалося українське козацтво — це самобутнє явище в історії нашого народу, що згодом, сконсолідувавшись у могутню силу, зачудувало весь світ своїми подвигами. І цю силу одразу ж помітили представники польсько-литовської



Кримський хан

держави на південному порубіжжі, котрі зрозуміли, що лише за участю запорозького козацтва можна успішно відбивати напади ординців.

До перших переселенців, які вже узвичаїлися на нових теренах, згодом почали приставати й інші категорії неспокійного населення. Сучасник Михалон Литвин, переїжджаючи в середині XVI століття Україну, так характеризує тих, хто з'являвся на південному порубіжжі: «Одні тікали від батьківської влади або від рабства, роботи, покарань і боргів, інші — шукаючи собі вигоди й кращого місця, приходять сюди, особливо весною; а познайомившись з перевагами цього краю, вони ніколи вже не повертаються до себе, а стають професійними мисливцями на ведмедів і диких биків».

Степове порубіжжя і дніпровські острови інтенсивно залюднювались. І це цілком закономірно, адже з кожним роком охочих перейти в стан незалежних людей, тих, хто вийшов з-під влади свого господаря, ставало дедалі більше. Однак після того, як з 80-х років XV століття кримський хан розпочинає грабіжницькі набіги на українські землі, то й ухордники на дніпровських островах і степові хлібороби першими відчують на собі жорстокість орди.

Напружена ситуація, що виникла на південному порубіжжі, змушує тамтешніх мешканців братися до зброї, оскільки польсько-литовська влада виявилася неспроможною захистити українське населення від кримсько-татарської агресії. Тривалий час орда безперешкодно глибоко вторгалася в український етнічний масив і доходила аж до поліських боліт, грабуючи й спопеляючи великі території. Людність, як правило, виводилася до Криму і в подальшому продавалася в неволю.

Але згодом окремі збройні ватаги, що переховувалися на дніпровських островах і не мали скоординованого керівництва, розпочинають своєрідне полювання на ординців і по-грабіжницьки завдають превентивних ударів татарським і турецьким володінням у Північному Причорномор'ї. Кримський хан і турецький султан першими звернули увагу на ту збройну силу, що народжувалася у пониззі Дніпра. Якщо Варшава, аби не накликати війни на

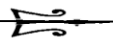


Невільничий ринок у Царгороді

свої терени, всіяко відхрещувалася від уходників, що шарпали турецькі купецькі каравани й відганяли табуни коней у степу, тобто зачіпали інтереси Блискучої Порти, то Стамбул уже знав, як іменувати цих одчайдух — козаками.

Саме так уже давно серед тюркських народів, як свідчить «Турецька Енциклопедія», називали турків, кипчаків або огузів, «котрі увійшли в суперечності з офіційною владою і, виділившись із суспільної структури, самостійно або з кількома спільниками вели бродячий спосіб життя і займалися розбоєм. Пізніше так називали узбеків, що повстали проти Небесної Орди... Деякі козаки добровільно або як найманці брали участь у військових походах того чи іншого іноземного правителя. В арабсько-турецькому словнику, виданому в Єгипті в 1242 році, під терміном «козак» мається на увазі волоцюга або вигнанець, що не має притулку. До вказаного часу термін «козак» не зустрічався»¹.

¹ Сергійчук Б. Новітня турецька історіографія про українське козацтво // Запорозьке козацтво. — Київ—Запоріжжя, 1997. — С. 285.



Козаки викликають ворога на герць

На початку XVI століття українське козацтво, що швидко набирало сили, починає особливо бентежити турецького султана. Український літописець Григорій Грабянка стосовно цього зазначає: коли султанові кажуть про повстання на окраїнах Оттоманської імперії, він і слухати не хоче. А що стосується українських козаків, то відповідає: «Мушу єдиним вухом слухати».

Згодом занепокоївся і польсько-литовський уряд, котрому дії козаків створювали проблеми у врегулюванні його відносин з Бахчисараєм. У 1504 році, наприклад, кримський хан саме через козаків відкликав своїх послів, які мали укласти мирну угоду з Великим князівством Литовським.

До речі, бракувало потуги в боротьбі проти степової орди і московському урядові. Після двох сутичок з татарами — в 1507 і 1512 роках — він ще вислав свої збройні сили на південне порубіжжя, але ці походи, як визнають російські дослідники, не передбачали активного зіткнення з ордою. Військо мало вказівки лише про можливу оборону. Прилегла до засе-

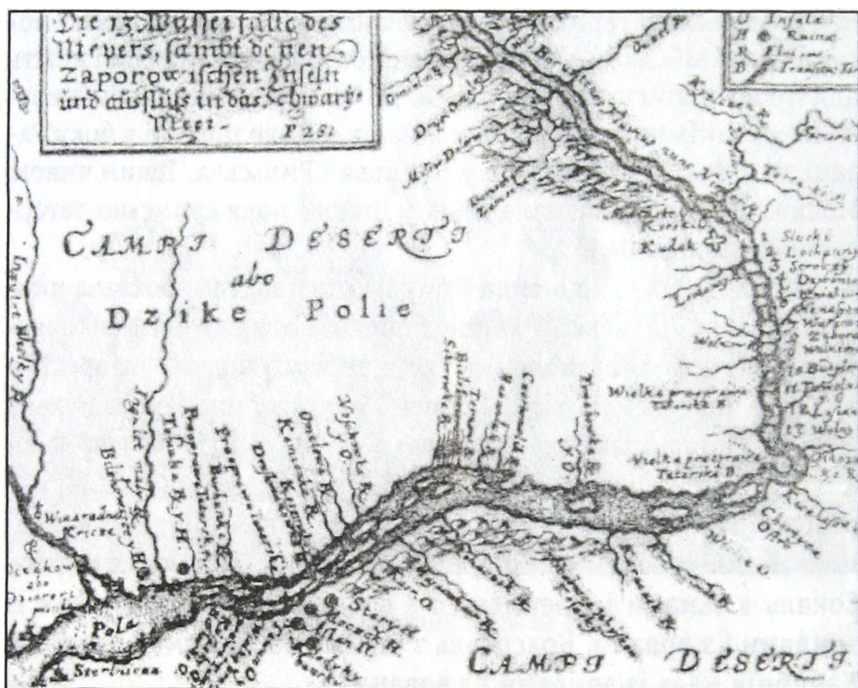
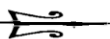
леної місцевості територія абсолютно не використовувалася московським військом для організації сторожової служби і навіть для простої військової розвідки. До 1521 року московська влада не організовувала жодних виїздів у Дике поле ні з боку Рязані, ні з боку Тули, ні з боку Путивля і Рильська. Таким чином, Москва фактично визнала терени Дикого поля кримсько-татарським володінням ¹.

З огляду на те, що сила Кримського ханства зростала чимдалі більше, польський король, очевидно, намагався використати орду для забезпечення своїх територіальних інтересів в Україні. Так, у листі від 10 січня 1540 року він закликає хана Саїп-Гірея відібрати всі міста, завойовані раніше Московським князівством, і повернути Польщі. Крім того, кримський хан мав у спокої утримувати «Київ із землями і з водами, Лучеськ з тьмами, землями і водами... Поділля з тьмами і з землями і з водами, Сокаль з тьмами і з землями і з водами, Звенигород також із землями і з водами, Браславль з тьмами і з землями і з водами, Качибиїв маяк із землями і з водами» ².

За таких обставин Москві, яка лише з 1541 року зайнялася впритул організацією розвідки Дикого поля, не залишалося нічого іншого, як задобрювати кримського хана щедрими подарунками, аби відвернути черговий набіг орди на свої прикордонні поселення. Так, протягом 1541—1542 років московський посол до Криму Семен Бельський неодноразово задобрював Саїп-Гірея та його оточення: «Царю Перекопському дав кубок срібний позолотистий за 70 золотих; два сороки соболів за 120 золотих; дві миски срібних, а важить в них 14 гривень; та 15 золотих португальських; та дзегар срібний позолочений за 24 золотих; та перстень з сапфіром в 30 золотих; кожух соболінний, що з Москви присланий, за 90 золотих; та два кречети червоних, та бубен і воцага, сріблом оправлені, позолотисті, за 15 золотих.

¹ Загоровский В. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. — Воронеж, 1991. — С. 65, 68.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1863. — Т. II. — С. 363.



Дине поле — неосвоєна територія,
що тягнулася від лінії Вінниця — Черкаси до кримських ночовищ

А царевичу дано Перекопському старшому: два кубочки срібні за 26 золотих; та шабля, сріблом оправлена, а за неї дано 24 золотих; а кожух з куниці, за нього дано 20 золотих; а кожух з білки в 10 золотих і шлик лисячий в 6 золотих; два соболі окремо, а дано за них 30 золотих, а в золоті дано 3 золотих португальських; а панцир за 20 золотих, а ложка срібна в 4 золотих. Меншому царевичу: пояс срібний в 40 золотих, а ложка срібна в 4 золотих. Перекопському воєводі дано: шубу з куниці за 16 золотих та шубу завийкову за 22 золотих; постав сукна лунського за 20 золотих; тканини венеційської за 19 золотих; золотий португальський один...»¹.

¹ Акты ЮЗР.— Т. II.— С. 381.

А далі йде довгий перелік різних подарунків, вручених іншій знаті Криму — всього на суму 2287 золотих ¹.

Щоправда, від цих упоминків було мало користі, оскільки в будь-який час кримський хан міг організувати черговий набіг, перекладаючи вину на якогось нібито свавільного підлеглого, котрих охрестили темниками.

Вибачаючись перед кримським ханом за перемир'я, яке Варшава уклала з Москвою, польський король обіцяє вислати до Криму чергові упоминки, щоправда, просить прислати за ними своїх людей до Черкас, оскільки, мовляв, «лихі люди козаки, як із замків наших, так і з московських з немалим почтом по річці Дніпру лежать, і коні з собою мають, і гінців наших, також і твоїх, брата нашого, які до нас ходять, підстерігають, і їх громлять» ².

Таким чином, з козацтвом починають рахуватися, його остерегаються. Однак це була ще не та сила, яка здатна впливати на хід історії.

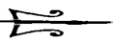
СЕРЕД СТЕПОВОЇ ВОЛЬНИЦІ

Постійна загроза ординських нападів примушувала українську шляхту, що жила на південному порубіжжі, з молодих літ братися за зброю. Дмитро Вишневецький, родина котрого перебувала в повсякденній бойовій готовності, також з раннього віку готувався давати відсіч ворогові. Є всі підстави вважати, що бойового досвіду в боротьбі з ординськими нападниками юнак набув ще 1538 року, коли його батько організовував своїх підданих проти татар і турків. І це цілком ймовірно, оскільки на Волині, як заявляли представники місцевої шляхти в 1540-х роках, «чи є, чи нема перемир'я з татарами, все одно з коня мало зсідаємо».

Саме родинна традиція ставати на герць з ординцями, яку започаткував принаймні його дід — князь Михайло Вишне-

¹ Див.: Акты ЮЗР. — Т. II. — С. 382.

² Там само. — С. 394.



вецький, поклала на юнака обов'язок стати оборонцем рідної землі. А невідворотно втягнув Дмитра Вишневецького у вир боротьби з татарськими набігами. Бернард Претвич, який мав доручення від польсько-литовського уряду оберігати спокій на подільському порубіжжі. Той, котрий з 1526 року був на службі в польського короля і виконував різні його доручення. Зокрема, у квітні їздив послом до Праги, а в грудні — на князівський з'їзд у Шлезьк. Наступного року відвідав з дипломатичною місією чеський Оломоуц, де зустрічався з австрійським імператором Фердинандом в угорських справах. Після повернення інспектував воєводства Познанське, Каліське, Серазьке. Подібні доручення випадають йому і в наступні два роки, протягом яких Претвичу довелося побувати в Мазовші, Великопольщі, а також у Сілезії, Моравії та Чехії ¹.

А з 1537 року Бернард Претвич як ротмістр відділу кінноти з'являється на Поділлі. До його обов'язків входить боронити з «кількадесятьма товаришами-козаками» рибалок і пасічників, котрі займаються своїм промыслом біля Вінниці на рубежі з Диким полем, своєчасно сповіщати людність про напади степової орди, аби встигла сховатися під охорону замків.

Цей український прикордонний староста німецького походження, що «з юнацького віку всіма силами й помислами віддався служінню королю і державі й, не шкодуючи праці, із загрозою для життя протистояв нападам волохів, татар і турків, відганяючи їх від володінь держави і часто відбивав з пащі торжествуючого ворога здобич і худобу» ².

У середині XVI століття ім'я Бернарда Претвича без перебільшення гриміло на просторах від Балтики до Босфору, бо завдяки його походам, як виражалися тоді, страшні «татарські шляхи почали заростати травною», а кількість його перемог над ординцями була відома тоді всім: «Бернард Претвич мав з татарами 70 битв і сучинок, усі виграв» ³.

¹ Див.: Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. — 1866. — Т. III. — С. 44—45.

² Грушевский М. Барское староство. — К., 1894. — С. 104.

³ Podhorodiecki Z. Sicza Zaporoska. — Warszawa, 1960. — С. 28.

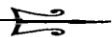


Козацький роз'їзд

У ті важкі для українського народу часи часто говорили: «За Претвича вільна від татар границя»¹.

Тож не дивина, що саме з ним вийшов на спільний лицарський шлях Дмитро Вишневецький у 40-х роках XVI століття. Зрозуміло, Претвич належав до тих окраїнних урядовців Польсько-Литовської держави, котрі в силу своїх службових обов'язків мали зв'язки з українським козацтвом. Обставини примушували їх не лише підтримувати контакти з степовою вольницею, а й користуватися їх послугами в боротьбі проти страшливих ординців. Бернард Претвич і його попередники на посадах сторост українського порубіжжя — Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Криштоф Кмитич — бачили у козацтві ту єдину силу, яка в тогочасних умовах могла протистояти турецько-татарській агресії.

¹ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ—Львів, 1909. — Т. VII. — С. 95.



Остафій Дашкович,
один із окраїнних державців
польського уряду,
активний поборник козацтва

Молодий же князь Вишневецький зовсім з інших мотивів приєднувався до тієї сили, що формувалася в окремий соціальний стан у пониззі Дніпра. Він як нащадок давнього українського князівського роду мав насамперед громадянський обов'язок бути оборонцем південного порубіжжя. З іншого боку, його романтична натура вимагала пригод, очевидно, він, як і більшість тодішньої шляхетської молоді, захоплювався героїкою козацтва, про що змалку міг наслухатися від діда Михайла. Адже саме життя примушувало запорожців бути

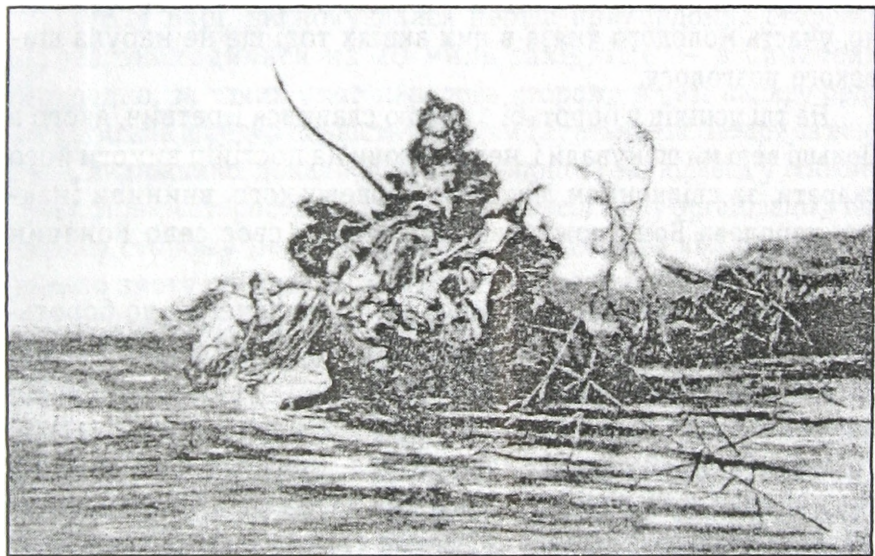
справді стійкими, мужніми, витривалими. Переслідуваний ворогом козак часом залізав у хаші, де кишіло гадами, або кидався в річку й висиджував на її дні тривалий час, дихаючи через очеретину, аж поки не минала небезпека. Сам, чатуючи на неприятеля, він часто залягав у високих зарослях, де його кусали комарі, сліпні й оводи. І козак терпів, бо сам свідомо обрав такий шлях у житті.

Про суворе спартанське життя запорожців венеційський посол Альберто Віміна писав: «Важко уявити собі, скільки вони потерпають від голоду, спраги, втоми й безсонних ночей. Усіма цими «благами» вони особливо користуються під час морських походів, коли їм не раз доводиться голодувати по три дні, харчуватися хлібом, часником, цибулею...»

Однак з огляду на князівське походження і відповідне виховання він у молодому віці ще не пройнявся ідеєю пов'язати своє життя з рядовими козаками безпосередньо на дніпровських ост-

ровах. Цілком закономірно, що його тоді приваблювала постать такого відомого оборонця українських земель від татар, як Бернард Претвич.

Становище на подільському порубіжжі в той час було вкрай напруженим. Татарські напади стали хронічним явищем, своєрідним воєнно-промисловим розбоєм, бо становили джерело прибутку як для тих, хто ходив за здобиччю в українські землі, так і для тих, хто фінансував ці походи, тобто заможних феодалів у Криму, а також у турецьких фортецях Очаків і Білгород. Татарській голоті тамтешні багатії давали коня за умови, що половина награваного буде віддана їм. Великий зиск мала й адміністрація: під час продажу невільника платили мито по 300 аспр (турецька грошова одиниця. — В. С.) і продавець, і покупець. Завдяки цьому, зазначав Претвич, султанська казна мала з невільницьких ринків у Білгороді й Очакові щороку по кілька сот тисяч аспр ¹.



Ханський грабіжник повертається додому

¹ Див.: Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. — Т. III. — S. 49.



Бойове хрещення в боротьбі з ордою Бернардові Претвичу довелося прийняти в 1538 році, тобто того року, коли виявляла активність у боротьбі з ордою родина Вишневецького. Тоді татар, що поверталися з походу на Литву, кинувся переймати на Дубових Луках гетьман польний Микола Сенявський. Однак вони обминули його роз'їзди і, позабиравши у полон людей, які працювали на пасіках, завернули вже додому. Тоді слідом за нападаниками і було послано Бернарда Претвича з військом. Догнавши татар аж на Хаджибейському лимані, він завдав їм нищівного удару, забрав багатьох у полон, а бранців із земель королівських визволив. При цьому загін Претвича захопив і 170 коней, половина з яких виявилася турецькими. Їх давали татарам за половину здобичі ¹.

Такий поворот подій був несподіваним для турецької адміністрації, і розгніваний султан вимагає від польського короля покарати винуватців ².

У тогочасних османських джерелах не згадується ім'я Дмитра Вишневецького серед тих звияжців, котрі спільно з Бернардом Претвичом організовували оборону проти орди. Очевидно, участь молодого князя в цих акціях тоді ще не набула широкого розголосу.

На тлі успіхів у боротьбі з ордою славився Претвич, якого в Польщі вельми шанували і, незважаючи на постійні вимоги його скарати, за свідченням Михайла Грушевського, вчинили інакше: королева Бона пожалувала Претвичу своє село Вонячин поблизу Вінниці ³.

Ротмістр, звичайно, сприйняв це як заохочення до боротьби з ордою. Бо коли наступного 1539 року на Поділля напало татарське військо на чолі з Еджібеком, Претвич разом з браславцями пустився за ним, очоливши вже добряче пошарпані загони белзького й подільського воєвод. Орду він наздогнав за Беримбою. Серед ночі відбулося три сутички з білгородськими, очаківськими та добруджськими татарами, і всі три закін-

¹ Див.: Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. — S. 53.

² Див.: Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 4.

³ Див.: Грушевський М. Барское староство. — С. 100.

чилися перемогою козаків Претвича. Їм дісталось 560 коней, серед яких близько 200 — турецьких ¹.

Через якийсь час білгородські й очаківські татари, а також 300 турків знову з'явилися під Вінницею. Сили були нерівні, тому Претвич вирішив помститися хоча б одному загонові. Згрупувавши наявні сили, потай рушив услід за білгородцями. Під Чаплакчеєю татарів було розбито. До рук Претвича потрапив і провідник білгородців Атока, якого посадили на палю ².

Авторитет Претвича як умілого оборонця продовжував зростати, і десь в середині 1540 року, коли Альберт Старжеховський склав повноваження барського старости, цю посаду король довірив йому.

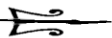
Тогочасне місто Бар виглядало майже пусткою. А без укріплення цієї фортеці, як і сусідньої Вінниці, не могло бути й мови про подальшу колонізацію степу, відсунення кордону на південь. Про це багато говорили, на засіданнях сейму ухвалювали навіть постанови, але реалізації планів перешкождала постійна нестача грошей у державній скарбниці.

Тут, у Барі, дислокувалася перша прикордонна сторожа. Друга знаходилася на 20 миль західніше — в Синеполі. Природно, за таких умов передова сторожа в разі нападу орди не встигала швидко сповістити замки та гетьманів. Татари за день і ніч, як правило, долали 30 миль, і форпост залишався у їхньому тилу. Новий староста запропонував зовсім іншу організацію: передову сторожу Поділля тримати не за 20, а за кілька миль. Це давало змогу своєчасно повідомити населення, і воно мало час сховатися в укріпленнях. Внаслідок такої реорганізації білгородських, очаківських, добруджських і кілійських татар почали успішно громити, як тільки вони вторгалися в українські землі. Невдовзі ординські завойовники змінили тактику. Тепер вони вже не вибиралися по здобич великими силами (по 200—300 чол.), а йшли загонами по 60, 50, 40, 30 і навіть 10 осіб, щоб непомітно прокрастися повз прикордонну сторожу ³.

¹ Див.: Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. — S. 53.

² Див.: Там само.

³ Див.: Там само. — С. 48.



Погільське місто Бар

Але й тут прикордонні старости, зокрема Претвич, швидко знаходять ефективну протидію, вдаючись до так званого «лежання на Полі». «Що стосується лежання по Полі між шляхами, яке зветься козацтвом,— розповідав барський староста на сеймі,— то це для того, аби, вийшовши на Поле за Діброву (приблизно за р.Саврань.— В. С.), де є такі болота, що якби чотири

чоловіки йшло, то непомітними прокрастися не зможуть, бо не пройти, і важко пройти. Таким чином не допускали їх у землі Великого князівства Литовського, а часом, як підстерігав, коли йшли, то, за ласкою божою і за щастям його королівської милості, громив і бив»¹.

Тоді ж прикордонні управителі Польсько-Литовської держави поставили питання перед гетьманом великим коронним: як можна гнати татар аж у турецькі землі? Відповідь того була такою: «Бити там, де пан бог допоможе»².

Керуючись гетьманськими настановами, Претвич згуртував навколо себе служебників, яких добре знав по минулих ратних справах, і безпощадно карав нападників. Робив він цю справу так завзято і вдало, що турецький султан по кілька разів на рік скаржився на барського старосту. Врешті-решт польський король змушений був у 1550 році заслухати пояснення Бернарда Претвича на сеймі. З його виступу там, названого в документах «Причини ходження на поле пана Претвича в погоні за татарами», дізнаємося про ряд деталізованих свідчень жорстокої боротьби з ордою на українському порубіжжі в середині XVI століття.

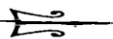
Ще в далекому 1540 році Претвич двічі вибирався на татар. Першого разу тоді, коли кілька сотень їх з Очакова і Білгорода спустошували околиці Бара й Хмільника. Претвич переслідував їх аж до «березанських верховин», де захопив 1000 коней, у тому числі й 450 турецьких, і визволив 50 полонених. Вдруге битва відбулася восени, коли ординці пішли на Литву. Претвич зі своїми служебниками підстеріг їх на бродах поблизу Кременчука, побив при цьому значну частину загону і «багатьох взяв у полон»³.

Очевидно, захоплених полонених невдовзі обміняли на православних бранців, бо на початку квітня 1541 року Сулейман I повідомив із Стамбула Сигізмунда I, що він «доручив звільнити

¹ Див.: Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. — S. 51—52.

² Там само. — С. 49.

³ Там само. — С. 54.



Сигізмунд I (1467—1548),
польський король

християн, підданих короля, взятих до неволі людністю Акермана (Білгорода.— В. С.) під час нападу на польські землі, й відшкодувати збитки»¹.

Найгучнішими перемоги Претвича були наступного 1541 року. В той час йому доручили стерегти броди на Південному Бузі, якими татари мали повертатися з-під Овруча й Хмільника з ясиром. Коли розвідка донесла, що нижче Чапчаклея ординці почали переправу, він поспішив за ними і став їх переслідувати разом з «паном

Павлом Сециньовським, з паном Яном Собеським, з Іваном Алітою та іншими служебниками його милості пана воєводи»².

Вже згадуваний Мартин Бельський так описує цю погоню: «Бернард Претвич, староста барський, вартий пам'яті в усіх нас, поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і чемерисів, прийшов за ними аж під Очаків, але набрані в неволю люди були вже на кораблях: везли їх у Кафу на продаж. Плакав, дивлячися на їхню біду, промовляючи: як би я радий був вас врятувати, коли б міг».

Восени того ж року татари прийшли вдруге на українські землі. Спершу їх переслідував белзький воєвода, але, не наздогнавши орду, повернув назад. А Претвич зі своїми загонами вирішив трохи зачекати з поверненням додому, оскільки знав, що татари можуть повторити набіг. Інтуїція не підвела його. Незабаром він зустрів два загони татар: одним командував

¹ Katalog dokumentów tureckich.— Warszawa, 1959.— Cz. 1.— S. 68—69.

² Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r.— S. 55.

Сурмак, другим — Караджа. В сутичці першого було вбито, а Караджу піймали живим. Разом з полоненими татарами і турками Претвич віддав його воєводі ¹.

Турецький султан, дізнавшись про це, негайно відправив свого посла до польського короля з вимогою повернути полонених, забрану худобу, а також покарати винуватців.

Однак у середині січня 1542 року знову стався напад на Очаків, а 1 квітня — на Кілію. Бернارد Претвич, з усього видно, добре дбав про своєчасне одержання відомостей стосовно пересу-



Сулейман I Пишний (1520—1566),
турецький султан

вання ординців, що допомагало йому вибирати найкращий з можливих варіантів для бою. Так, зокрема, було і в 1542 році. Тоді він заздалегідь послав своїх служебників на шляхи, якими татари ходили у Велике князівство Литовське, а сам залишився у Барі, очікуючи можливого походу орди на західноукраїнські землі. Й цього разу інтуїція не підвела барського старосту: справді, цим шляхом прямували в глиб країни степовики на чолі з Атарчегом. Невдовзі вони були розгромлені.

Тоді ж надійшло повідомлення, що очаківці на чолі з Белікмурзою вже наближаються до Черкас. «На третій день,— розповідав згодом Претвич,— я вирушив з Бара, йшов день і ніч. Розіслав служебників на всі шляхи, що вели на Черкаси і Київ. Сторожа доповідає, що пройшли коні — з 500 чи й більше. Попрямував по слідах під Очаків, на тих татар, які череду Андрія Пронського, старости черкаського, взяли і служебників його

¹ Див.: Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. — S. 55.

погромили. Там їх (очаківських татар. — В. С.) побив, коней їхніх і турецьких забрав. Там же піймав татар, котрі прибули від білгородців, які готувалися йти просто на Бар. Вночі одразу ж пішов і догнав їх над Відовем, у верхів'ях Берімбога: вже готувалися назавтра виступати. Там їх на голову розбив, у тому числі Татика, старшого над ними, живим піймав. Узяли 400 коней — лише турецькі, турки з половини татар відправили — так в'язні розповідали. Там і мені було багато коней постріляно й поранено служебників»¹.

У турецьких документах зазначається, що того разу загін Претвича взяв у полон 150 татар². Вимагаючи від польського короля повернути їх усіх якнайшвидше, султан головним винуватцем прикордонних неспокоїв, «причиною усього того злого» називає Претвича. В листах Сулеймана I до Сигізмунда I в зв'язку з цим ставиться питання про усунення останнього з посади барського старости. А замість того «на місце Претвича, котрий постійно сіє неспокій на кордоні, повинен король прислати чоловіка, що запровадить там лад і спокій»³.

На цей час припадає і спроба обох правителів — султана й короля — встановити кордон між Туреччиною і Польщею. Однак на пропозицію першої провести розмежування «по Саврані, потім правою стороною до Бугу, Дніпра і Чорномор'я, лівою ж — від долини Дегірмен-Дересі біля висоти Давид-Ова до Дністра» польські власті не могли погодитися, оскільки тоді виник би новий, дуже близький до заселеної українською людністю території плацдарм для ординської агресії. Бернард Претвич, очевидно, як староста прикордонного населеного пункту був одним з противників закріплення турецьких володінь по Саврані.

Незгода короля на пропоновану лінію розмежування викликала нові розбійницькі походи степової орди. У 1543 році її загони з'являються аж під Лоевом. Місцеві урядники не змогли організувати належної відсічі, воєвода белзький і князь володимирецький ходили переїмати татар аж під Балаклею, де піймали декого з ар'єргарду. Переслідувати інших доручалося Претвичу.

¹ Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. — S. 55.

² Див.: Katalog dokumentów tureckich. — Cz. 1. — S. 82.

³ Там само. — С. 82.



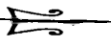
Чергова «здобич» татар

Не встиг він управитися з цим завданням, піймавши старшого над білгородцями й очаківцями Султан-Алея, як надійшла звістка, що Мустафа-турчин повів татар у Польщу. Крім того, захоплені в полон ординці загону Мустафи повідомили, що одночасно «Асан ви-йшов зі своєю ватагою до Києва, а Карманак з другою — до Канева». За таких обставин староста частину свого загону направив під Київ, а з рештою поспішив на Канівський шлях. Експедиція була успішною: Карманака убили, а Асана живим узяли в полон. Крім того, дісталося і 200 коней, з яких половина виявилися турецькими¹.

Восени 1543 року татари знову з'явилися на Поділлі. На шляху з Бара в Молдавію забрали в полон купців і пасічників, а також двох людей Претвича, які, вірогідно, перебували у розвідувальному до-зорі. Посланий їм на допомогу загін на чолі з Бернашевським — служебником барського старости — не мав успіху. Однак по дорозі додому цей загін зустрівся з іншою татарською ватагою, що повер-талася з Литви. Її вдалося розгромити і забрати всю здобич².

¹ Див.: Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. — S. 57.

² Див.: Там само. — С. 57.



На залогу Очаківської фортеці Дмитро Вишневецький
під проводом Бернарда Претвича
здійснював напади ще в 40-х роках XVI століття

У 1544 році під час прийому польського посла Яна Очеського турецький султан нагадав йому про свою вимогу до короля усунути з порубіжжя Бернарда Претвича. На це посол відповів, що барський староста — людина чесна. Однак турки наполягали, що всі конфлікти виникають з вини Претвича, тому з огляду на дружбу король мусить вчинити так, як ставить питання султан¹. У Варшаві, проте, не поспішали задовольняти вимоги Сулеймана I.

Наступного року татари знову пішли в Україну. Неподалік Бара ватага під керівництвом Ізіходжі погромила мисливців, які поверталися з ловів. Претвич кинувся переслідувати ординців. 20 вересня 1545 року він разом з володимирським старостою Федором Сангушком і черкаським Андрієм Пронським штурмував Очаків. У «Реєстрі шкод», надісланому з Константинополя до польської столиці, зазначалося, зокрема, що, крім

¹ Див.: Katalog dokumentów tureckich. — Cz. 1. — S. 87.

визволення 20 осіб ясиру на суму 37 000 акчей, втрати їхніх речей обчислюються сумою 20 900 ¹.

Від цього козацького нападу на Очаків, як писав Мартин Бельський, польська адміністрація відхрещувалася всіма засобами, її представники пояснювали, що то «козаки з Великого князівства Литовського через волость Барську, Претвичовим шляхом, займаючи на кільканадцять миль коронні території, ходять брати добичу на Волощині і на улуси й чабанів турецьких, і се для того роблять, аби ввести в підозріння у сусідів Претвича та інших пограничних людей з Корони Польської» ². А з польської столиці доводили, що похід на Очаків, то справа рук «степової наволочі, переважно з московських підданих, а дуже мало литовських, над якою нема ніякої езекутиви» ³.

Владі було не вигідно визнавати, що такі прикордонні старости, як Бернард Претвич, і справді виступали ініціаторами козацьких походів на османські й татарські володіння.

Турки ж, як свідчать тогочасні документи, мали докладну інформацію про організацію нападів на свою північночорноморську твердиню. Сілістрійський суддя Мехмет-бей, наприклад, доніс султанові, що «13 жовтня 1545 р. підпливли козаки на тридцяти двох чайках під проводом Ісачка з Брацлава, Карпа Масла та Івана Держка з Черкас під Очаків, здобули замок, убили п'ятеро людей, поранили чотирьох, забрали в неволю тридцять двох, пограбували багато добра і відпливли додому» ⁴.

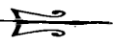
У своєму листі до короля султан серед винуватців цього нападу першим називав Претвича, а суму збитків визначав на 97 700 аспр. Оскільки вказувалося, що організатором цього походу був Претвич, то королева Бона послала свого спеціального представника — коморника Павла в Бар із завданням провести ретельне розслідування. Той після слідства представив урядові такий висновок: «Дійшов до того і на свої очі бачив, як

¹ Див.: Katalog dokumentów tureckich. Cz. 1. — S. 92.

² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 96.

³ Там само. — С. 97.

⁴ Барвінський Є. Набіг козаків на Очаків 1545 р. // Зап. Наук. Тов.-ва ім. Шевченка. — Львів, 1897. — Т. 18. — С. 2.



козаки з Великого князівства Литовського, займаючи по кільканадцять миль землі Корони Польської, ходять Претвичевим шляхом, Барською волостю, грабувати Волощину і чабанів турецьких. Це вони роблять для того, аби стягнути підозріння на Претвича й інших порубіжних мешканців корони і щоб за ті кривди, яких вони накоїли, корона, а не князівство, мала клопоти і небезпечність»¹.

Відправлений до Туреччини посол із спеціальною місією доводив, що все це скоїлося проти волі й наказів короля. Заподіяли це «польові козаки» — люди, які «не мають сталих осель, живуть мов дикі звірі в полях, живуть із грабування, не підлягають нічій управі, тому годі їх піймати та покарати». Однак через те, що набіг скоївся з території Польщі, то вона згоджувалася відшкодувати збитки туркам. І 6 вересня 1546 року в Барі їм було виплачено 2333 золотих угорських, 12 поставів сукна ліонського ціною 336 золотих — усього на суму 155 100 аспр².

Після цього взаємні сутички на подільському порубіжжі вщухають і листування з приводу суперечностей протягом кількох років майже не ведеться. До 1547 року можемо віднести лише згадку про зустріч турецького посла з Претвичем у Бережанах, після якої перший просив короля, щоб той наказав барському старості відіслати йому слугу московського, який утік від нього в Демидовичах³.

А вже з 1548 року поряд з ім'ям Бернарда Претвича в посланнях султана до польської столиці фігурує і князь Дмитро Вишневецький. Так, у «Реєстрі шкод» за період з 14 по 23 жовтня 1548 року і з 1 серпня по 6 листопада 1549 року записано, що найбільше дошкуляють турецьким володінням у Північному Причорномор'ї староста брацлавський князь Богуш Корецький, староста барський Бернард Претвич, сини гетьмана Миколи Сенявського Ярослав і Микола, а також князь Дмитро Вишневецький⁴.

¹ Барвінський Є. Набіг козаків на Очаків 1545 р. — С. 3.

² Див.: Там само. — С. 3, 6.

³ Див.: Katalog dokumentów tureckich. — Cz. 1. — S. 100.

⁴ Див.: Там само. — С. 111—113.

Про події, пов'язані з активною участю в них князя Дмитра Вишневецького, сам Претвич розповідав таке: «Мурза очаківський Сінопод і білогородський старший Челей Мормор Нечай розійшлися. Одні вислали сторожі під Бар, другі — під Вінницю — шукати стрільців. І знайшли чемерисів, убили Семена і Палітача, а інших людей побрали. За ними вислано 120 чоловік погоні на чолі з Гославським. Догнали на Беримбею й побили. Піймали під Білогорцем 20 живими. Крім того, захопили 250 коней, у тому числі близько 160 — турецьких... Того ж року пімали старших Ізіходжу і Кучука...»¹

Очевидно, на цей час Дмитро Вишневецький уже здобув собі популярність серед козацтва. Діючи під загальним керівництвом Бернарда Претвича, він очолював окремих відділ, добре знаний своїми успіхами в протиординській боротьбі. Удари його були такими дошкульними, що ім'я князя й потрапило до скарги, яку передали турецькому султанові з Північного Причорномор'я.

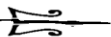
На українському південному порубіжжі був напруженим і наступний 1549 рік. Тоді татари дійшли аж до Волині. Немає сумніву, що князь Вишневецький не залишався осторонь бурхливих подій, які відбувалися на його рідній землі.

Як свідчать документи, Претвич йдучи у поле, залишив замість себе в Барі залогом на чолі з «Бернашевським, козаком старшим». Через тиждень вони підстерегли очаківських татар за 4 кілометри від Бара. Там і розгромили їх. А на Саврані старші Гославський і Бадовський мали перемогу над 80 ординцями.

1549 рік, коли татари брали ясир на Волині, був дуже нелегким для прикордонних старост. Однак ті численні скарги султана королю на Претвича і його найближчих соратників, серед яких уже постійно бачимо ім'я князя Вишневецького, свідчать про видатну роль української шляхти у відсічі грабіжницьким набігам.

Тож після ультимативного листа Сулеймана I на початку 1550 року польський король Сигізмунд-Август викликає старосту барського на сейм, де тому довелося детально розповісти про свою боротьбу з іноземними поневолювачами.

¹ Bernard Pretwicz i jego apologia na Sejmie 1550 r. — S. 57—58.



Оповідь Бернарда Претвича на сеймі — це не просто виправдання за свої вчинки і дії таких завзятих оборонців південного порубіжжя, як князь Дмитро Вишневецький. З його розповіді маємо передусім своєрідний літопис відсічі турецько-татарської агресії у середині XVI століття. Він закликає приділяти більше уваги обороні кордонів, використовуючи для цього українське козацтво, хоч король надсилає листи, наказуючи «козаків повстерігати й шкодників карати». Цей своєрідний бойовий літопис освячувався і жертовністю Дмитра Вишневецького.

Претвич їхав на сейм виправдовуватись, а повернувся у Бар фактично героєм: король не виконав вимог султана про усунення його із старостинської посади, що, звичайно, надавало йому завзяття у наступних поєдинках з ордою, в яких поряд з ним знову ж таки виступає Дмитро Вишневецький. Свідчать про це нові походи за його участю на чорноморське узбережжя. Відповідно до чергового «реєстру кривд», виставленого турецькою стороною влітку 1552 року, князь Дмитро Вишневецький і Бернард Претвич обвинувачувалися у захопленні в населення Очакова овець на суму 6745 акців, 196 коней, 245 волів і 9000 акців готівкою, а також у взятті в неволю 87-ми і в смерті 18-ти осіб ¹.

Побоюючись, що подібні акції можуть викликати османську агресію проти Польщі, Сигізмунд-Август ухвалює рішення перевести Бернарда Претвича, цього «мура країв подільських», як висловився про нього польський історик Бартош Папроцький, подалі від зіткнень із ординцями.

За обставин, що склалися, саме життя дало відповідь на питання про те, хто ж тепер зможе не лише замінити Бернарда Претвича як головного організатора відсічі ординським нападам на подільсько-волинському порубіжжі, а й узяти на себе роль головного стражника на межі Дикого поля. Безумовно, такою людиною був Дмитро Вишневецький. Одержавши призначення на посаду старости канівського і черкаського, він,

¹ Див.: Katalog dokumentów tureckich. — Cz. 1. — S. 132.

очевидно, вже тоді дістав усі повноваження короля на організацію оборони південного порубіжжя.

Не можна забувати й того факту, що до активної боротьби із степовими нападниками спонукав його не лише полон батьків. У цьому важливу роль відіграла й трагедія двоюрідного брата князя Федора Вишневецького: 1549 року все його сімейство в Перемирці татари захопили в полон.

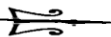
Так, обійнявши посаду старости в Черкасах і Каневі, Дмитро Вишневецький відтепер відповідав перед владою Польсько-Литовської держави за все, що відбувалося на території середнього Подніпров'я. Але він узяв на себе й відповідальність перед усім українським народом за його майбутнє, бо саме тут — на межі Дикого поля — вирішувалася його подальша доля.

Приймаючи справи в цьому прикордонному старостві, Дмитро Вишневецький, либонь, усвідомлював і те, що саме на український народ історія знову покладає обов'язок стати грудьми перед черговою навалою степової орди, як це не раз траплялося, починаючи з пришествя кімерійців і аж до монголо-татар.

Треба сказати, що територія, яка тоді відносилася до юрисдикції старости черкаського й канівського, була досить просторою. Починаючи від Дніпра, нижче Ржищева, його межа з Київським староством прямувала на захід на водорозділ Роставиці й Унави. Від Вчорайшого до Ружина йшов кордон з Житомирським староством, від Ружина до Погребища — з Вінницьким, від Погребища і по Гнилому Тікичу — з Браславським. Захоплюючи потім частину Звенигородщини, межа тодішньої



Сигізмунд-Август (1548—1572),
польський король



Дмитро Вишневецький,
староста черкаський і канівський

Черкащини пролягала по верхів'ях Турії, далі обходила з півдня басейн Тясмина і дещо далі від правого берега Дніпра спускалася приблизно до устя Самари.

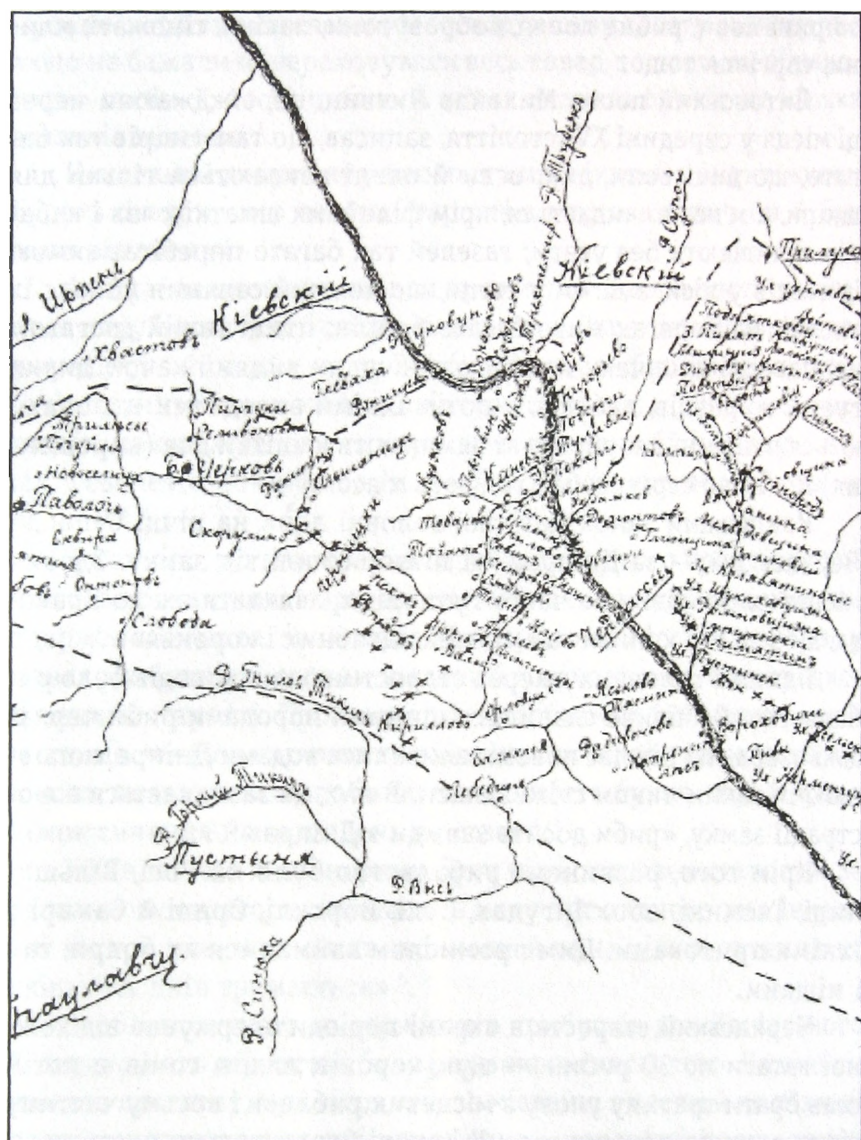
На Задніпров'ї Черкаське староство захоплювало нижню течію річки Супій і басейни рік Сули, Псла з Хоролом, Ворскли з Мерлом, Орелі й Самари з Вовчою. А на крайньому сході межа цього староства доходила до Путивля.

За свідченням джерел, землеробство на тогочасному південному порубіжжі через постійні татарські набіги значно підупало. Люстрація Канівського замку називає кілька сіл, жителі яких платять подимщину, тобто живуть за рахунок землеробства. Зокрема, в Колтягаєво і Совині. А серед черкаських жителів люстратор не знайшов жодного, хто платив би цей податок, що свідчить про низький рівень зайнятості тамтешнього населення хліборобством. Давучи старості по 10 кіп жита й стільки ж ярини з десятини, «орють черкаські, міщани і бояри на полі, де хто хоче».

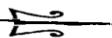
Основним заняттям місцевого населення стають промисли. Загальне враження, яке складається під час прочитання канівської і черкаської ревізій і підтверджується при уважному їх вивченню, зазначав Г.Клепатський, те, що населення взагалі ж не сидить осіло, а відправляється на уходи¹.

Аналіз жалуваних грамот дає підставу зробити висновок, що до найпоширеніших тоді промислів належали: пташині й

¹ Див.: Клепатский Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Одесса, 1912. — Т. 1. — С. 379.



Карта Черкаського повіту,
де старостував Дмитро Вишневецький



звірині лови, рибна ловля, боброві гони, пасіки, сіножаті, млини, торгівля тощо.

Литовський посол Михайло Литвин, переїжджаючи через ці місця у середині XVI століття, записав, що там «звірів так багато, що дикі воли, дикі осли й олені вбиваються тільки для шкіри, а м'ясо викидається, крім філейних шматків; кіз і кабанів залишають без уваги; газелей так багато перебігає зимою із степів у ліси, а літом у степи, що кожний селянин убиває їх тисячі; на берегах живе багато бобрів; птиці такий достаток, що навесні хлопчаки наповнюють човни яйцями качок, диких гусей, журавлів, лебедів, а потім їхніми виводками наповнюються пташині двори; орлят замикають у клітки для (вирощення) пір'їн до стріл; собак годують м'ясом»¹.

Канівський замок мав свої головні лови на річці Супой, а Черкаський — за Дніпром, за півтори милі від замку. Здобич місцевих бобрівників часто-густо відправлялася аж до Кракова, щоб за неї купити там «речей ядвабних і коренья».

Одним з головних джерел старостинських доходів було рибальство. Особливо славилися цінними породами риби черкаські озера, які під час повені заливалися водами Дніпра, поповнюючи таким чином свіжі запаси. В них, як зазначається в люстрації замку, «риби досить завжди з Дніпра»².

Крім того, розвинене рибальство було на Росі, Вільшаниці, Тясмині, обох Інгулах, Сулі, Ворсклі, Орелі й Самарі з їхніми притоками. Цим промислом займалися як бояри, так і міщани.

Черкаський староста в окремі періоди одержував від кожної ватаги по 30 рибин — шук, коропів, лящів, сомів, а потім став брати третину улову з місцевих рибалок і восьму частину від уходників з інших міст. У Каневі брали восьму частину — як з осетрів, так і з іншої риби. Більше мито для своїх пояснювалося тим, що іногородні, скажімо, чорнобильці, мозирці, могилівці, річани, рогахівці, по дорозі до своїх населених пунктів

¹ Клепатский Г. Очерки по истории Киевской земли. — Т. 1. — С. 458.

² Архив Юго-Западной России. — К., 1859. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 86.

мусили ще давати київському воєводі кожну десяту рибину або якщо не бажали перераховувати весь товар, то платили від «комяги» по 6—7, до 10 рибин. А таких «комяг» бувало по кілька десятків щоосені ¹.

Цитований документ уточнює такий цікавий момент: «коли будуть осетри, то з ватаги старості осетр один, хоч би й був один зловлений» ².

Але найважливішим видом промислової діяльності південного порубіжжя тоді було бджільництво. Окремі пасічники одержували по 90 діжок меду. Він був одним з обов'язкових атрибутів харчування козаків. Канівці, наприклад, як свідчить люстрація, на своїх уходах «живуть на м'ясі, на рибі, на меду, з пасік, з свепетів (нічийні борті. — В. С.), і ситять там собі мед, як вдома» ³.

Зрозуміло, що таке значне виробництво цього продукту дало поштовх розвитку медоваріння. Тим паче, що значна частина одержаного напою знаходила збут прямо на місці. На той час у Черкасах були дві корчми, медова й горілчана, які підпорядковувалися старості. Про них у люстрації замку 1545 року зазначено, що «меду в корчмах тих випивають інколи за день діжку, а коли появляються здобичники, що часто буває, тоді й трьох діжок сичення на один день не стає» ⁴.

У Каневі такі ж дві корчми були під контролем старости. За словами люстратора, випивають меду тут «одного дня інколи дві чи три діжки сичення, а інколи й одна діжка сичення на скількись днів тримається» ⁵.

Особливою статтею державних прибутків для Канівського й Черкаського староства було розвинене скотарство. Великі сіножаті, що тягнулися відразу ж за містами, з весни й до пізньої осені наповнювалися табунами коней, чередами овець, корів, волів та інших приручених тварин.

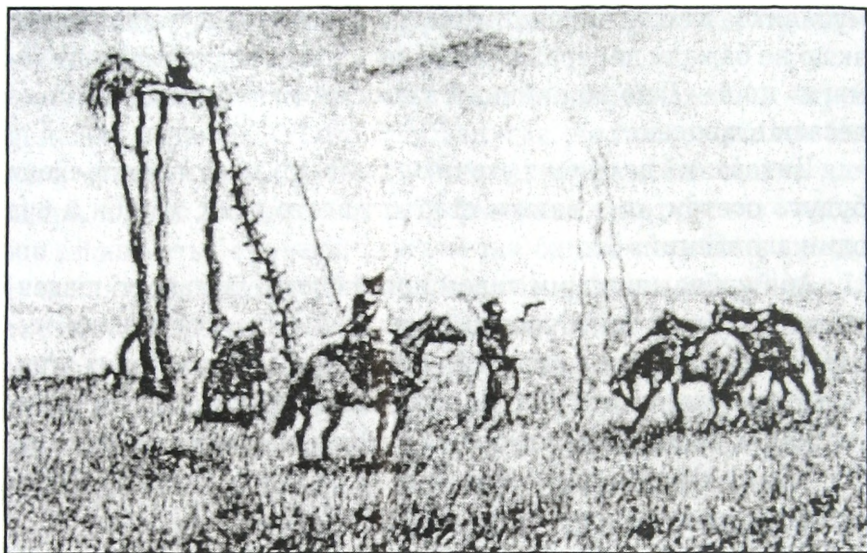
¹ Див.: Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 461.

² Там само. — С. 85.

³ Там само. — С. 464—465.

⁴ Там само. — С. 466.

⁵ Там само.



Козацький пікет.

Ще одним важливим обов'язком старости був нагляд за млинами, дохід від яких значною мірою поповнював державну казну. Однак конкретних даних про їхню продуктивність у двох найпівденніших замках — Каневі та Черкасах — не збереглося.

Слід зазначити, що, попри відповідальність за все господарське життя старства, Дмитро Вишневецький мав за головний свій обов'язок пильнувати південні кордони держави на межі з Диким полем.

Якою збройною силою він міг розпоряджатися? Згідно з люстрацією Черкаського замку тоді тут мешкало 250 козаків, у Каневі «буває людей прихожих, козаків неосілих.. не рівно завжди, але як якого часу»¹.

Кримський хан мав відомості, що 1545 року в полі біля Черкас зібралося козаків вісімсот, але там були не лише черкаські й канівці, а й прибулі з Браславля та Вінниці.

Головним укріпленням Черкас на той час був замок розміром 30 x 17 сажнів, побудований на відстані одного пострілу від

¹ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 105.

Дніпра. З боку річки гора здіймалася «висока і прикра досить», з боку міста було «рівно як по столу», хоч місце тут височіло над полем більш, ніж на два сажні. На думку люстратора, аби Черкаський замок міг повністю відповідати своєму призначенню, оборонний вал треба було підняти ще на відстані 13 сажнів, а також поглибити перекоп з боку поля і поправити ті місця, де «гора стала рисоватися», тобто розсовуватися.

Як і скрізь, до комплексу замку входили комора, сіни, світлиці, сараї, колодязь і церква.

Збройну силу Черкаського замку становили: ополченці з числа бояр і міщан, загони слуг і драбів. Загін старостинських слуг люстрація визначає в кількості 61 — місцевих і приїжджих. Загін драбів складався з 160 чоловік «з бубнами і прапорами і зі зброєю — в кожному десятку по два копійники в зброях, з ощепи, з корди, а по вісім стрільців з рушницями, з мечами».

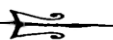
Населення міста складалося з 3624 мешканців, серед них: міщан господарських було 1316, міщан замкових — 224, міщан землянських — 56, бояр, землян і князів — 9, слуг міських — 168, почт старости — 427, драбів — 1120 і козаків — 250.

Що стосується етнічного складу населення Черкас, то основна маса його — українці. Але мешкали тут і татари, і поляки, і литовці, і євреї.

Канівський замок у тому вигляді, як його описав люстратор в середині XVI століття, здіймався на високій і «прикрій» горі, що обривами спускалася до Дніпра. На його території площею 45,5 на 18 сажнів було розміщено 6 укріплених веж і 23 городні. Люстрація зазначає, що він майже повністю зогнив, тому в ньому небезпечно було не лише оборонятися, а й утримувати сторожу, «бо не можна вже ходити по бланьках: що не попадало, то й те від легкого вітру хитається».

З інших укріплень у Черкаському старостві на той час значився ще Білоцерківський замок, який саме закінчили споруджувати, залишалося викопати лише колодязь і забезпечити його озброєнням та живністю.

На північ від Білої Церкви існував невеликий Паволоцький замок, побудований ще Остафієм Дашковичем. Неподалік

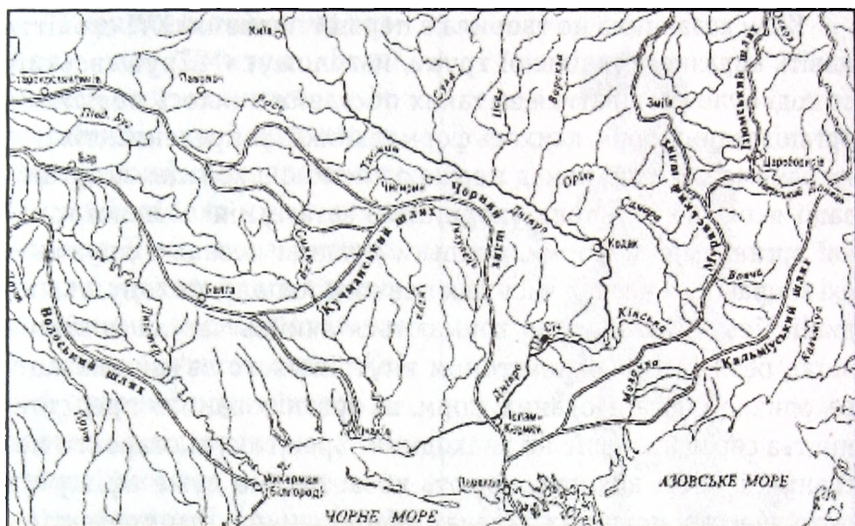


цього укріплення, на могилі «Іван», містився сторожовий пост, на якому постійно перебував козак з віхтем і снопом соломи, щоб при виявленні противника негайно сповістити вогнем про небезпеку.

Неподалік проходив так званий Чорний шлях, який татари проклали під час своїх набігів на українські землі на правобережжі Дніпра. Назва ця походить від Чорного лісу, де татари звикли ховатися після масової переправи через Синю воду. А далі Чорний шлях йшов на північ по вододілу Дніпра і Південного Бугу, попри лісові масиви Нерубайла і Лебедина. За останнім татари, як правило, далі розходилися двома шляхами. А обійшовши ліси Ромчич і Вербич, вони сходилися навпроти Вільшанки й прямували далі до верхів'я річки Гнила Бахва, де Чорний шлях знову роздвоювався: один ішов на Білу Церкву, а потім на Полісся по вододілу Руті і Кам'янки, а інший — повз П'ятигори до верхів'їв Росі, звідти між Гнилоп'яттю і Роставицею до Житомира, після чого губився в поліських болотах.

До виконання головного завдання з оборони південного порубіжжя, а саме закриття Чорного шляху, Дмитро Вишневецький, як і його попередники на посадах окраїнних старост польського уряду, активно залучав як хліборобське козацтво, так і уходників на дніпровські острови. Окремі з них (хресних батьків козацтва, за висловом Любомира Винара) розуміли, що цей новий соціально-політичний стан, який витворився в українському суспільстві, може бути використаний як постійна збройна сила для захисту рідної землі від безперервних нападів. Скажімо, той-таки Остафій Дашкович навіть порушував на Петриківському сеймі 1533 року питання про набір із козаків окремого реєстру, який був би на постійній службі в польського короля. Отже, йшлося про використання козаків, приписаних до котрогось з прикордонних старост.

Але жоден з попередників князя Вишневецького не втілював у життя ідеї згуртування усіх низовців і хліборобських козаків навколо укріпленої твердині там, у пониззі Дніпра, на межі мусульманського світу. Бо одна справа побудувати на окраїні Дикого поля замки, в яких ховатиметься навколишня людність,

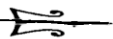


Татарські шляхи XV—XVII століть

якщо її встигнуть вчасно повідомити про наближення ординського нападу. І зовсім інше, коли на межі кочовищ цієї орди виростає укріплений форпост, який не лише контролює дніпровський перевіз, а й символізує належність навколишньої території, включаючи Дике поле, народів, що був тут завжди і знову заявляє на неї свої права.

Ті уходники, котрі вчора ще розпорошувалися по дніпровських островах окремими ватагами і не становили серйозної загрози для нападників, відтепер, об'єднавшись під захистом Хортицької твердині, відчули свою силу. Вони не лише впевненіше почували себе під захистом укріплених мурів і валів на дніпровському острові, а й мали базу, з якої могли робити вилазки у пониззя Дніпра чи заглиблюватися в степ.

Водночас замок-фортеця на Хортиці — і це найголовніше — стає притягальною силою для всіх тих, хто готовий був дістатися сюди і стати в ряди захисників рідної землі. Очевидно, більшість їх тоді приєднувалося до запорожців з вірою в те, що організованою збройною силою можна буде добитися повернення своїх родичів з турецько-татарського полону.



Коли козаччина не творила в першій половині XVI століття навіть виразної суспільної групи, наголошує М.Грушевський, то годі було сподіватися за таких обставин якихось постійних організованих форм, якихось формальних її репрезентантів. Ми не бачимо поки що понад першою клітиною козацької організації, якою була степова, ухадницька ватага, ніякої іншої тривкої організованої форми, а тільки рухливі козацькі дружини, які збираються час від часу для певного нападу, походу, експедиції. Певні ватажки, що тримаються якийсь час на чолі цих ватаг, безперечно, є симптомом внутрішнього зв'язку козацтва, однак ні організованих форм, ні організованого представництва серед низовців не знаходимо. Зрештою, ті старости пограничні, котрі використовують козацтво, не дуже афішують свою участь у подібних заходах, аби не викликати протестів з боку Бахчисарая чи Стамбула.

З іншого боку, прикордонній адміністрації не було вигідним осідання військово-промислової козаччини в степах, оскільки підривало доходи від ухадників і ослабляло її владу над місцевою людністю. Дмитро Вишневецький, як бачимо, відкинув як затаювання власної участі у розвої козацької організації, так і можливість особистого збагачення. Він прийшов на Запорожжя відкрито з ідеєю створення постійного осередку дніпровської вольниці. Він почав творити нове.

Тож мав цілковиту рацію Михайло Грушевський, оцінюючи роль князя Вишневецького в розбудові козацького устрою на південному порубіжжі, коли зазначав, що його «неспокійна енергія не проминула безслідно, а запліднила певними ідеями, певними конкретними прикладами життя українського пограниччя». Я бачу в цьому, продовжував наш великий учений, «виразні аналогії, певні ідейні зв'язки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запорожа як стійкої твердині серед степового моря, але і в політиці пізніших козацьких ватажків, у їх змаганнях грати певну міжнародну роль, опираючися на сусідніх державах, котрих інтереси сходилися тут, в степах» ¹.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 114—115.

І хоч іменитий автор вважає, що Дмитро Вишневецький скінчив авантюристом, на наш погляд, справедливішим щодо поста-ті українського князя є ви-сненок Любомира Винара, котрий не погодився з вище-наведеним висловлюванням Михайла Грушевського: «Та-кий суворий осуд нашого іс-торика не віддзеркалює в сві-тлі історичних джерел пов-ноти життєвої боротьби та ідейних прямувань Дмитра Вишневецького. Це правда, що він, як і багато його сучас-ників, був шукачем пригод, проте заходи Вишневецько-го мали глибшу мотивацію і аж ніяк не зводилися до зви-чайної «авантюристичності». Ідея слави, як одна з основних ідей Князівської і Галицько-Волинської держави, культи-увалася і продовжувалася

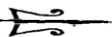
українськими княжими родами XV та XVI віків. Тому гонитву за славою і бравурними пригодами можна уважати за вияв ли-царського світогляду Д. Вишневецького — він їх знаходив у боротьбі з татарами»¹.

Але саме цей пристрасний вогонь, що горів у серці Дмитра Вишневецького, гартував той дух звитяги, який потім освятив чистий порив відданості своєму народові тисячі відчайдух на герці з ворогами України.



Під проводом
Дмитра Вишневецького
запорозьке козацтво гедалі більше
вуділяло себе
у самостійну суспільну організацію

¹ Винар Л. Силуети епох.— С. 20—21.

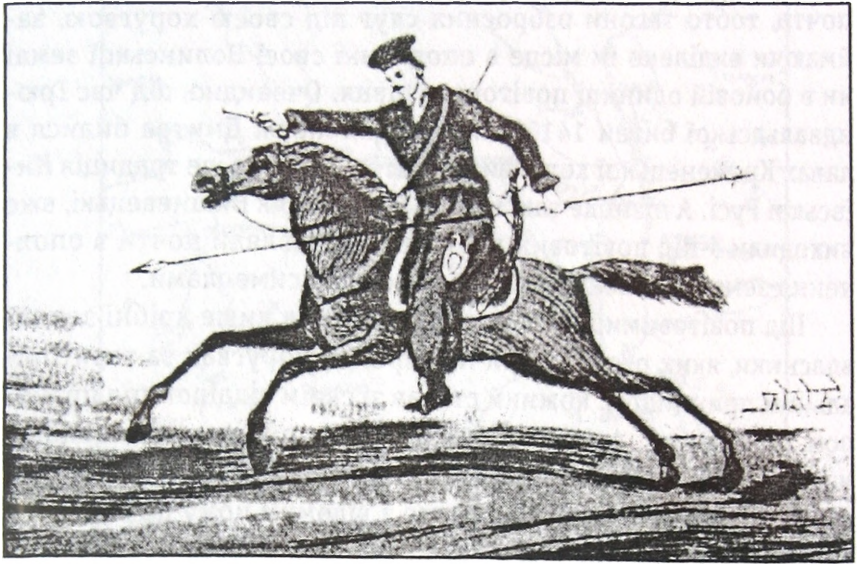


Очевидно, слід погодитися за таких обставин і з думкою Івана Рибчина: «Порив до немилосердної, безоглядної боротьби з кримськими татарами, які на протязі майже двох століть щороку пустошили українські землі, раз прорвавшись, не мав уже стриму. Панівними психічними явищами в тій динаміці були почування і уява. Почування обурення і гніву за знущання над сотнями тисяч земляків, афекти ненависти. Вони підсичували рішення мститися і карати нападників походами в Крим. Уява змальовувала оптимістичні образи. Вінцем їх був комплекс понять, званий славою.

Майбутня слава була для них спокусою до виявів хоробрості. Це особливо зустрічаємо в думках і народних піснях про подвиги козацтва. У шуканні за козацькою славою почування і фантазія були головними переживаннями, зате розумові чинники відсувалися на задній план. Маса козацтва та їх провідники не бажали керуватися розумовими чинниками, вони потурали найчастіше афектам і пристрастям, що їх метою було заспокоїти жадобу помсти. На протязі двох століть мало було таких провідників, які зуміли б гамувати пристрасті козацької маси і свої власні та використати ту величезну динамічну енергію в напрямі раціональної організації державної незалежності»¹.

Треба брати до уваги, що інші окраїнні старости польсько-литовського уряду, зважаючи на своє походження, не могли взяти на себе обов'язок відродити старокиївську традицію, прив'язатися до неї і в'язати козацьку силу. Не всі з тодішньої української шляхти, зголосившись до проводу над нуртуючою силою козацтва, зрозуміли, що вони мусять нав'язати обірвану після падіння Київської Русі нитку лицарської традиції. І якщо історичні обставини склалися таким чином, що відродження української державницької традиції мало відбутися завдяки збройній силі козацтва, то нащадок турово-пинських Рюриковичів князь Дмитро Вишневецький якраз і підходив на цю роль. Саме він міг очолити великий національний потенціал, що набрав критичної маси і був готовий вибухнути таким органі-

¹ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — Мюнхен, 1970. — С. 33.



Козак — це насамперед воїн.
І не просто воїн, а добре озброєний вершник

заційним новотвором, який забезпечив би еволюційний поступ усього суспільства до повного відродження українства. Український князь Дмитро Вишневецький мав не лише славний рід — він був готовий до боротьби. Зрештою, це для нього виявилось не чужим, бо засвоїв уже з родинного звичаю те кредо, яке набагато пізніше гетьман Іван Мазепа виразить твердо: «Же през шаблю маєм право».

Цю шаблю можна було вкласти в руки тим, хто мав з ним спільний дух — такі характерники не рідкість на Запорозжжі. І князь Вишневецький пішов туди, щоб згуртувати сильних духом. Це було «об'єднання людей одного духу, гарячої віри і випробуваного характеру! Людей ідеї» — якраз ці слова Дмитра Донцова найкраще характеризують запорозьку спільноту, яку зібрав на Хортиці Дмитро Вишневецький.

Чи міг князь Дмитро Вишневецький розраховувати на інше джерело творення збройної сили українського народу?

Якщо він аналізував князівську традицію, то повинен був знати, що його предки здавна особисто виводили в поле свої

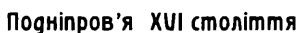
почти, тобто загони озброєних слуг під своєю хоругвою, займаючи виділене їм місце в ополченні своєї Волинської землі чи в бойовій одиниці повітового рівня. Очевидно, під час Грюндвальдської битви 1410 року предки князя Дмитра билися в лавах Кременецької хоругви. Зрештою, це була ще традиція Київської Русі. А пізніше такі великі магнати, як Вишневецькі, вже виходили з-під повітових хоругв і виставляли почти в ополчення земель чи воєводств під власними символами.

Під повітовими хоругвами залишалися лише дрібні землевласники, яких розподіляли по окремих хоругвах за територіальним принципом: кожний ставав зі своїм відділом під прапором того повіту, до якого входило його помістя; хто володів маєтностями в різних повітах, зобов'язаний був згідно із Статутом 1529 року ставати особисто з відомим йому почтом того повіту, в якому знаходився його головний маєток.

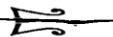
За переписом 1528 року й тогочасним актовим свідченням, на українських землях Великого князівства Литовського господарські бояри-шляхта й земляни, що вирушали на війну, могли виставляти такі територіальні хоругви: у Троцькому воєводстві — Кам'янецьку, Берестейську; у воєводстві Підляському — Дорогичинську, Мельницьку і Більську; на Волині — хоругву землі Волинської; на Поліссі — загони Пинський, Клецький, Городецький (Давидгородок), Кобринський ¹.

Повітові ополчення бояр-шляхти і земель виводилися на війну своїми хорунжими. В тих повітах, де таких посадових осіб не було, їхні обов'язки покладалися на місцевих державців і тивунів. Державцями ж були здебільшого великі магнати, котрі мали вести на війну під власною хоругвою не лише свої почти, а й включених до їхнього складу представників кількох волостей. За таких умов вони особисто не виводили бояр і земель із своїх володінь, а повинні були доручати це уповноваженим особам. Останні мусили мати докладну інформацію про дану категорію мобілізованих — сімейне і майнове становище, хто і як служитиме, тобто в якому почті і з якою зброєю.

¹ Див.: Любавский М. Литовско-Русский сейм. — С. 475—476.



Мабуть, саме з цієї причини ще за часів князя Витовта в окремих повітах існував інститут особливих хорунжих, які виводили на війну місцевих військовослужилих землевласників.



Що ж стосується Київської і Подільської земель, то тут ситуація була дещо іншою, оскільки історично так склалося, що на цих землях шляхетське землеволодіння не мало такого поширення. Так, за ревізією 1545 року, у Вінницькому повіті нараховувалося близько 30 землевласників-шляхтичів, у Браславському — 47, у тому числі два князі, 23 — «старших землян», а інші, не будучи «шляхетно уродзоними» і невідомо «одколь пришедши», називалися землянами й володіли населеними пунктами «без данини господарської». Подібна картина була і в Житомирському повіті, де жив лише 21 землевласник сановитого походження. За ревізією 1552 року, в Чорнобильському повіті до цієї категорії відносилось 20 осіб, в Остерському — 27, Канівському — 11, в Черкаському — 4¹.

У ревізії Черкаського замку 1552 року, є, зокрема, такі уточнення: «Повинні черкаські-бояри служити кінно, збройно і їздити з старостою або без старости з служебниками його проти людей неприятельських і в погоню за ними. А якби і не було чутки про людей неприятельських, то, однак, для обережності від них повинні бояри з старостою або із слугами їздити на поле раз і два і три протягом літа»².

«Земляни чорнобильські повинні проти людей неприятельських їздити при воєводі київському і перебувати при ньому в Києві в час неспокійний»³. Крім того, зазначалося, що «мозирські бояри і шляхта, які мають свої маєтності... повинні на послугу їхати при воєводі Київському, як повідомить»⁴.

Невеликі загони місцевої шляхти, переважно, відбували військову повинність на місці, долучаючись до надвірної гвардії окраїнних державців, котрі захищали свої замки і вирушали в погоню за ордою. Коли ж відбувалася мобілізація литовського війська, цих бояр і землян, як правило, не турбували.

Знаючи вже постійні маршрути татар по українській землі, можна було б організувати на шляхах пункти оборони з відповідними сторожовими постами. Але польсько-литовська влада до реалізації такої ідеї ставилася дуже неохоче. Лише в 20-х

¹ Див.: Любавский М. Литовско-Русский сейм. — С. 483.

² Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. I. — С. 81—82.

³ Там само. — С. 588.

⁴ Там само. — С. 617.

роках XVI століття Віленський сейм ухвалив рішення відправити на українські землі «для оборони від неприятеля 2000 коней». Але це було самотнім випадком. Ті невеликі загони жовнірів, котрих до кінця 30-х років вдавалося владі набирати на прикордонну службу, здебільшого перебували в окраїнних замках, а не на полі, як це приписувалося їм.

Не створювалися оборонні рубежі й на дніпровських островах, хоч, за висловом сучасників, якби на одному з них «засіло кілька сотень або кілька десятків чоловік, то і найбільше військо нічого там не змогло б зробити»¹.

1533 року з подібною пропозицією виходив на Петриківському сеймі Остафій Дашкович. Він вважав, що на Дніпрі варто тримати 2000 озброєних козаків з човнами для охорони переправ. А прикривати зі степу їх могли б кількасот кінних, які взяли б на себе і доставку фуражу та провіанту.

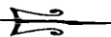
Такі пропозиції шляхта вислуховувала, але далі цього справа не рухалася. Хоч і був прецедент, коли 1524 року за дорученням короля Семен Полозович і Криштоф Кмитич, зібравши чималий почт козаків, ходили в пониззя Дніпра, до Тавані, нести сторожову службу і там немалі послуги короні вчинили: тиждень билися з татарами, які поверталися з українських земель, — багатьох побили, а інші самі потопилися. Польський король після цього ставив питання перед литовською шляхтою про організацію постійної сторожі на запорозьких островах: «Коли б то там тисяча або дві козаків на Дніпрі мешкали, то від них була б знаменита послуга і оборона державі нашій»². Та відгуку не було.

Треба сказати, що політичні програми тодішньої української еліти, які творилися в так звану добу раціоналізму, прив'язувалися до умов тієї держави, в якій та чи інша політична ідея намагалася здобути собі прибічників. Це породжувало провінціалізм, а відтак серед тогочасної провідної верстви народжувалися хіба що вияви автономізму, федералізму, а найбільше — угодовства.

Зайнятість буденними проблемами виживання не давала змоги українській шляхті дивитися вперед, спираючись на минувшину

¹ Цит. за: *Клепатский Г.* Очерки по истории Киевской земли. — С. 125.

² Там само. — С. 127.



власного народу, його ідейне коріння. Тож не дивина, що поза увагою залишалося розв'язання головної проблеми України — відсунення катастрофи, що нависала над цілою нацією.

До речі, не тільки при формуванні військової сили ігнорувалися староукраїнські традиції. Політичне життя на українських землях, за висловом Павла Кашинського, також розвивалося в чужих нам формах, спираючись на ідеї та поняття, що вирости на чужому ґрунті, нехтуючи особливості нашого національного життя та його потреби ¹.

Творення власної збройної сили мало передбачати врахування того, що українська нація належить до тих небагатьох етноутворень, для яких хліборобство є не лише заняттям, а й формою життя, як цілком справедливо зазначав Кашинський. А досвід історії переконує, що такі нації не виявляли значних здібностей творити свої держави. Їхнє суспільне життя визначали слабко об'єднані земельні громади. Державотворчими були кочові народи. Спосіб життя останніх примушував їх весь час бути в пошуках засобів існування. Відтак для задоволення своїх матеріальних потреб вони постійно потребували нових форм і методів таких пошуків. А це стимулювало витворення з внутрішніх ресурсів нової творчої енергії. Саме вона продукувала вищу порівняно з осілими племенами активність, яка поступово переростала в агресивність.

Ось чому кочовим кімерійцям, які перейшли за тисячу років до Різдва Христового на праукраїнські землі, де сиділи нащадки трипільських хліборобських племен, порівняно легко вдалося здолати їхній опір і завоювати їх. Тутешні племена не належали до агресивних, бо господарювання на чорноземах забезпечувало їм відносно добрі умови існування.

Але, осівши на родючих землях нинішньої України, кімерійці поступово самі перетворюються на хліборобів, оскільки це заняття краще забезпечує добробут. Відтепер у них відпа-

¹ Див.: Кашинський П. Основи українського національного козацького світогляду//Молода Україна (Париж).— 1937.— Ч. 1.

дає потреба бути в постійних пошуках продуктів харчування. І як наслідок вони втрачають ту войовничу енергію, яка допомогла їм звоювати осілих хліборобів. Десь за триста років вона взагалі згасає, розвіюється і їхній войовничий дух.

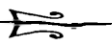
Тому, коли на степових просторах України з'являється нова хвиля кочовиків зі сходу — скіфів, то українізовані, образно кажучи, кімерійці виявилися нездатними вчинити їм опір. Подібна доля спіткала в майбутньому і скіфів. Вони також поступово переходять до осілого хліборобства. Зокрема, на це чітко вказує Геродот, котрий побував на наших землях під час існування тут держави Скіфії. Звичайно, грецький історик виділяв і так званих царських скіфів, які, ще не втративши свого войовничого запалу, існували з військового промислу, але про більшість з них він писав як про таких, що забезпечують своє життя вирощуванням хліба.

Перехід скіфів до хліборобства не тільки знижує їхню войовничість, а й з часом призводить до падіння їхньої держави. Гору бере нова хвиля азійських кочовиків, яка під назвою сарматів накріє землі на північ від Чорного моря.

І так повторювалося в історії не раз — тих, хто вирощував хліб і втрачав навички воїна, завойовували прибульці зі степів. І доти, доки князівські дружини, витворені Рюриковичами, гартували свій військовий характер, існувала Київська Русь. Коли ж вони, «осівши по уділах-волостях, стали хліборобами, втрачали войовничий дух, а з ним і здатність боронити свою державу від кочовиків», то це, як справедливо пише П. Кашинський, і стало причиною занепаду Київської держави.

Звичайно, Київська Русь як імперія Рюриковичів упала й від того, що створений у Подніпров'ї на той час економічний потенціал виявився недостатнім, аби утримувати під контролем такі величезні — від Балтики до Уралу — території, насильно включені до її складу. Але історична традиція існування і розвитку українства саме через хліборобство визначально впливала на рівень обороноздатності його держави.

І ті історичні обставини, в яких опинилися українські землі після втрати нашим народом власної державності й посилення



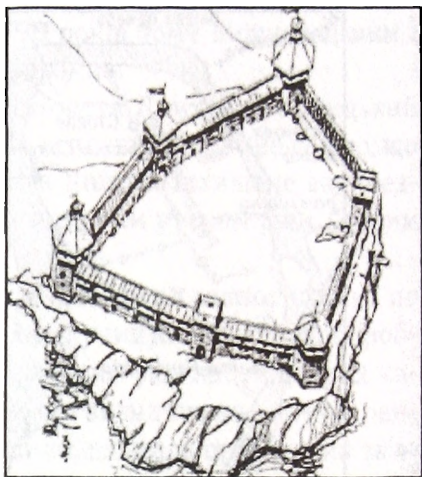
Дніпровські пороги

ординських нападів, стихійно творили збройну силу для самозахисту. На межі двох світів — осілого, хліборобського, і воєвничого, кочового, — вона формувалася в сплаві обох традицій. Український хлібороб, аби гарантувати життя своїм рідним, захистити свою землю, свою хату, змушений був, ідучи за плугом, тримати при боці шаблю. Відтак він засвоював воєвничі прикмети, притаманні ординцям, не втрачаючи і своїх традиційних рис. Тож саме «у синтетичному сполученні обох характерів, — як слушно зазначає Павло Кашинський, — склався новий тип української людини — козака».

Постійні небезпеки, які підстерігали мешканців південного порубіжжя, призвели до встановлення серед цього соціального стану особливих форм співжиття, а усвідомлення спільних інтересів підштовхувало до створення спільного проводу. Провід той мав бути національно свідомим, аби почування маси були йому близькими, зрозумілими й прийнятними. І вкоренитися він мав саме там, звідки можна було побачити всю Україну, щоб найгостріше відчувати її болі.

Саме з таких міркувань князь Дмитро Вишневецький вибрав на Запорозжі острів Хортицю, розташований «проти кримських кочовищ». Цей острів справді був найбільшим серед усіх

за дніпровськими порогами. Дмитро Яворницький вважає, що про нього вже знали давні історики і письменники. Зокрема, у візантійського імператора Костянтина Багрянородного Хортиця по-йменовується островом св. Григорія — на честь просвітителя Вірменії, котрий приїжджав до Київської Русі по Дніпру. За однією з версій свою назву острів одержав від слова «хорт», що пов'язується з жертвоприношеннями русичів-язичників,

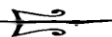


Хортицький замок
Дмитра Вишневецького
середини XVI століття

які зупинялися тут під час подорожі з «варяг у греки». В руських літописах острів уперше згадується під 1103 роком, коли великий князь Святополк Ізяславич поспіль з іншими князями йшов походом проти половців. Ці ж джерела зазначають, що саме на Хортиці збиралися 1223 року всі руські князі, вирушаючи на першу битву з татарами на річку Калку¹.

Але той укріплений замок, відомий у нашій історії як перша Запорозька Січ, князь Дмитро Вишневецький побудував на острові Мала Хортиця з огляду на його важливе стратегічне значення. Посол австрійського імператора Ерїх Лясота, котрий 1594 року прямував до запорожців, щоб найняти їх на службу Рудольфу II, занотував у своєму щоденнику: «Липня 4 дня пройшли повз дві річки, які називаються Московками і впадають у Дніпро з татарського боку: до острова Хортиця(тобто Великої.— В. С.) — 1 миля; острів цей, що лежить на руському боці, має дві милі довжини. І направилися нижче до Малої Хортиці, яка також суміжна з тим островом (Великою Хортицею.— В. С.). Тут стояв замок,

¹ Див.: Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: В 3-х томах.— К., 1990.— Т. 1.— С.103—104.



Острів Хортиця

який був споруджений близько 30 років тому Вишневецьким і знову зруйнований турками і татарами».

Наприкінці позаминулого століття Дмитро Яворницький характеризував Малу Хортицю як «справжнє орлине гніздо, що низько сидить біля правого берега Дніпра, захищене величезним островом Велика Хортиця і глибоким руслом ріки, Старим Дніпром»¹.

Саме тут Дмитро Вишневецький об'єднав розпорошених по дніпровських плавнях низовців, прилучив до них той хліборобський елемент з межі Дикого поля, який уже набув добрих навичок військового ремесла. Отже, він визначив напрям творення власне української збройної сили, що мала органічний зв'язок із землею. Це й було саме українським вибором.

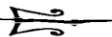
Зрозуміло, що перехід князя Вишневецького на постійний побут серед козацтва на дніпровських островах викликав відповідний резонанс у тодішньому суспільстві, особливо в урядових колах. У польських енциклопедичних виданнях часто обстоюється теза про те, що Дмитро Вишневецький пов'язав свою долю із запорозьким козацтвом безпосередньо на дніпровських островах виключно з «амбітними його намірами, для виконання яких мали послужити козаки».

Такої ж позиції дотримувався і радянський історик Володимир Голобуцький. Заперечуючи будь-яку роль української знаті у формуванні й становленні дніпровської вольниці, він особливо активно виступав проти ототожнення Дмитра Вишневецького з героєм народної думи Байдою: мовляв, риси пісенного героя Байди «були штучно перенесені на особу Дмитра Вишневецького, який у своїх діях керувався корисливими інтересами феодала, залятого ворога народних мас, козацтва»².

Радянська історіографія намагалася спростовувати факт участі князя Дмитра Вишневецького в заснуванні першої Запорозької Січі на Хортиці. Воно й зрозуміло, бо доктрина вульгарного марксизму не визнавала того, що в творенні такої прогрес-

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — С. 109.

² Голобуцький В. Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 87.



сивної інституції, як Запорозька Січ, брав участь поряд з широкими трудящими масами й представник заможного класу. Ось чому, виконуючи це ідеологічне замовлення, Голобуцький заявляв: «Запорозька Січ, треба сказати з усією рішучістю, виникла не з волі «ясновельможних» магнатів, на зразок кн. Дм. Вишневецького, а в боротьбі з ними (виділення наше.— В. С.). Вона була заснована не панами, а безіменними героями, котрі повстали на боротьбу проти феодального кріпосницького гніту і чужоземного поневолення»¹.

Починаючи з 50-х років ХХ століття, така оцінка Голобуцьким діяльності Дмитра Вишневецького домінувала в радянській історіографії: як правило, саме він писав про це до різних енциклопедичних та академічних видань або інші посилалися на нього.

На категоричність таких суджень звернув увагу авторитетний польський учений Збігнев Вуйцик. У своїй праці «Дикі поля у вогні» (1968), присвяченій зародженню і становленню українського козацтва в давній Речі Посполитій, він, між іншим, зазначав: «До нинішнього часу історики завжди без будь-яких обмовок ототожнювали Вишневецького з героєм народних переказів і пісень Дмитром Байдою, але недавно радянські історики спробували піддати сумніву дане положення, що нам здається необгрунтованим і позбавленим будь-якого виправдання».

Згодом на захист Дмитра Вишневецького виступив і французький учений Шантала Лемерсьє-Келькеже, котрий віднайшов в архівах Стамбула велику кількість документів, що свідчать про видатну роль ватажка запорозького козацтва в боротьбі з турецько-татарською агресією².

Таким чином, введення до наукового обігу нових архівних матеріалів, а також ретельне вивчення вже відомих дають змогу докладніше розглянути подвижницьку діяльність Дмитра Івановича Вишневецького, віддати належне його заслугам на те-

¹ Голобуцький В. Запорожское казачество.— С. 87

² Див.: Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным Османских архивов// Франко-русские экономические связи.— Москва—Париж, 1970.— С. 38—64.

рені творення Запорозької Січі, покликаної боронити рідну землю від ворогів.

Справді, Дмитро Вишневецький — виходець із заможної родини, і він належав до українських феодалів Польсько-Литовської держави. Але ж і феодали були різні. Знаємо серед них і патріотично налаштованих діячів, які у важку годину, коли вирішувалася доля вітчизни, ставали на її захист спільно з народними масами.

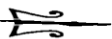
Та, зрештою, хто міг у ті часи здобути освіту, мати широкий світогляд, щоб мислити масштабними категоріями?

Крім того, він мав від природи те, чим належить володіти людині, котра зважається стати на чолі найширших мас. Адже щоб бути провідником, як слушно наголошував Дмитро Донцов, «не вистане перестудіювати конституцію, парламентарський правильник. Не вистачить провідникові мати виборчі голоси. Ще щось мусить мати... Мудреці й пророки, послані Богом Україні, знали добре, що провідна верства, коли вона дійсно є такою,— це зовсім інша порода людей. І розумом, і серцем, і волею високо стоять вони над масою народу, над пересічною людиною»¹.

Саме таким і був Дмитро Вишневецький, бо, витворюючи особібно організовану збройну силу там, де схрещувалися мусульманський і християнський світи, він першим усвідомив: взяттям під контроль геополітичних координат Північного Причорномор'я не лише започатковується відродження держави власного народу, а й виникає потреба застерегти його від грізної небезпеки, що крилася в сусідстві з військовою потугою Кримського ханства, якому протегувала наймогутніша з тогочасних держав — Османська Порта.

І якщо він збирався усувати грізну небезпеку життю рідного народу, то, очевидно, мав здійснити насамперед зовнішні акції, які визначили б спільників у його боротьбі. Найбільший вплив на кримського хана тоді мала Туреччина. Тому якраз там потрібно було шукати підтримки в питаннях припинення

¹ Донцов Д. За який провід? — Б. м. — 1949. — С. 3.



грабіжницьких набігів кримської орди. Тим паче, що на той час з боку Туреччини посилилася загроза для всієї Європи.

Цей момент повинен був особливо привернути увагу Дмитра Вишневецького, оскільки загроза турецької експансії в Європу підштовхувала польську шляхту до прискорення унійних процесів, які передбачали включення Великого князівства Литовського до складу корони, виходячи з необхідності спільної оборони.

Починаючи з 1547 року, польська шляхта постійно ставить питання про державну унію, оскільки поряд з організацією спільної оборони її приваблює перспектива придбання нових маєтностей і зайняття відповідних посад у Великому князівстві Литовському, головним чином на багатих українських землях. На той час у коронних землях, наголошував Матвій Любавський, місцева шляхта вже давно відчувала земельну тісняву і брак прибуткових посад і звань, що примушувало багатьох представників цього стану шукати щастя в солдатському ремеслі, поповнюючи наймані роти жовнірів. І це в той час, коли в сусідній Україні лежали незайманими величезні простори, які чекали господарів і переселенців.

Окремі польські магнати ще до об'єднавчих рішень поступово встановлювали свій контроль над українськими землями, прикуповуючи на сході маєтності й пробираючись на урядові посади у Великому князівстві Литовському.

Цей *Drang nach Osten* Польщі дуже непокоїв литовсько-українську шляхту. І коли восени 1551 року король Сигізмунд-Август спробував винести це питання на обговорення вального (тобто загального. — *В. С.*) сейму у Вільно, то провідна верства Великого князівства Литовського рішуче відкинула такі домагання, відмовившись збиратися спільно з поляками і погоджуватися лише на допомогу їм у разі зовнішньої агресії¹.

Хто-хто, а представник волинської шляхти, добре бачив і розумів, чим це загрожує в майбутньому українським землям. Однозначно, що такий «оборонний союз» поляки намагалися викорис-

¹ Див.: Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1918. — С. 292.

тати для прискорення своєї експансії на українські землі. І якщо український провід залишався без власної збройної сили, то автохтонне населення цих теренів було приречене на повну асиміляцію, а Україна — на зникнення з політичної карти.

За таких обставин у князя Дмитра Вишневецького визріла ідея використати суперечності між турками й поляками для сприятливого розвитку подій стосовно України. Дедалі очевиднішою ставала необхідність звернутися з пропозицією про своєрідний оборонний союз до Близкучої Порти.

Звичайно, це був великий ризик, але за детального прорахування кожного кроку можна було сподіватися на успіх.

ПОВЕРНЕННЯ З ПАСТКИ ЛЕВА

Реально зваживши всі за і проти, Дмитро Вишневецький у 1553 році відвідує Туреччину — «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе». Так записано в історичних документах про цей неочікуваний для польської влади крок українського князя. Його візит до Туреччини, якщо вірити тогочасному урядовому листуванню, викликав певну тривогу в польсько-литовських державних колах, оскільки вони злякалися, що Вишневецький наведе турків на українські землі.

Досі не вдалося виявити архівних матеріалів, які пролили б світло на справжні причини цієї поїздки і дали б докладну інформацію про шестимісячне перебування українського князя в Стамбулі. Відомо лише, що прийняли Вишневецького там добре. Турецький султан не лише взяв його до себе на службу, як зазначається в одному з тогочасних документів, а й потім дозволив йому повернутися на батьківщину¹.

Російський історик Борис Флоря вважає, що в Туреччині Дмитро Вишневецький пробував перейти на службу до султана.

¹ Див.: Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное время короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). — М., 1843. — С. 139.



Стамбул, куди Дмитро Вишневецький
прибув наприкінці 1553 року

Підставою для такого твердження цьому дослідникові служать пізніші спогади кримського хана про те, нібито український князь обіцяв «литовську землю воювати», якщо йому віддадуть у володіння землі в Подніпров'ї. А коли йому цього не вдалося досягти, то він, мовляв, вирішив здійснити свої наміри на московській службі, воюючи проти кримських татар ¹.

Згаданий вище автор чомусь вважає, що поїздка Вишневецького до Туреччини не зустріла підтримки козацтва. Але сам же і визнає, що в реальних умовах московсько-литовсько-турецького порубіжжя лише за умови підтримки степової вольниці можна було розраховувати на здійснення широких політичних планів. Відтак, безумовно, український князь не шкодував зусиль для того, щоб забезпечити собі бодай тимчасову й умовну підтримку козацьких отаманів.

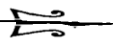
Припущення Дмитра Яворницького про те, нібито Вишневецький як незалежний феодал міг добиватися підтримки султана, що вже був сюзереном деяких християнських правителів — молдавського, трансільванського та валаського господарів, — не підкріплюється ні документами, ні тією обставиною, що після повернення зі Стамбула Вишневецький продовжує обіймати посаду прикордонного старости, збережену за ним польським королем Сигізмундом-Августом.

Згодом, коли з боку кримського хана знову посипалися скарги на Вишневецького, польський король так мотивував перед правителем Бахчисарая своє рішення: «Нам було те подивом, що він без нашої волі там (у Туреччині. — *В. С.*) побував, а так ласкаво прийнятий і неушкодженим вийшов до панства нашого. З тієї причини зрозуміли ми, що більше буде схильним людям вашим і не допустить козаків чинити шкоду улусам і чабанам цесаря його милості турецького, пізнавши ласку й жалування, і тому доручили йому сторожу польову» ².

Аналізуючи політику Івана Грозного щодо Кримського ханства й Порти, російські дослідники підкреслюють, що на цьому

¹ Див.: *Флоря Б.* Проект антитурецкой коалиции середины XVI в.// Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. — М., 1979. — С. 73.

² Цит. за: *Книга Посольская.* — С. 139.



напрямі він не прагнув широкомасштабної війни, а по суті намагався примиритися з ханом Девлет-Гіреєм, хоча при цьому постійно демонстрував удавану готовність вести проти нього боротьбу. Ось чому, погоджуючись на антикримські акції Вишневецького, у Москві водночас намагалися будь-якими засобами ослабити співробітництво Криму з Польсько-Литовською державою, а за сприятливих умов і внести розлад у відносини між ними. Реалізація такого завдання відтягувала б сили Литви і Польщі на південь, значно утруднювала б їхнє просування в бік Лівонії. Тобто туди, де бачила свої стратегічні інтереси Москва.

Таким чином, заявляючи про спільний виступ проти Криму, і Москва, і Польсько-Литовська держава дбала про свої інтереси: кожна із сторін прагнула втягнути іншу в конфлікт з Кримом і робила це для того, щоб знизити рівень присутності суперника в Лівонії.

У зв'язку з цим окремі дослідники висувають тезу, що князь Вишневецький був просто сліпим знаряддям політичної гри, а його поведінка віддзеркалювала існуючі відносини: мовляв, якщо під час свого перебування у Стамбулі в 1553 році він розглядався султанським урядом як ще один важіль кримсько-турецької політики в Східній Європі, зокрема як важіль зіткнення Польсько-Литовської держави з Московою, то в подальшому його роль виявилася складнішою: у другій половині 50-х років він перетворився на політичне знаряддя двох провідних правителів східноєвропейського регіону — Сигізмунда-Августа і Грозного, кожний з яких намагався за його сприяння посварити суперника з кримсько-османською дипломатією. Так, польський король, санкціонуючи і, по суті, заохочуючи співробітництво Вишневецького з Московою в 1557—1559 роках нібито заради спільної протидії натискові Криму й Порти, насправді намагався таким чином втягнути Московську державу в новий конфлікт з грізними південними сусідами, прагнучи при цьому залишити Польщу поза цим конфліктом»¹.

¹ Див.: Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVII вв. — М., 1984. — С. 259.

Прихильники такої концепції переконані, що Вишневецький, «перебуваючи формально на службі в Івана IV, насправді виконував «особливі» доручення Сигізмунда», про що нібито свідчить той факт, що «після розриву з Москвою влітку 1560 року (це сталося 1562 року. — В. С.) цей князь був з почестями прийнятий польським королем, нагороджений відновленням його прав, привілеїв, поверненням йому всіх його посад і земельних володінь» ¹.

Так, у Стамбулі князь Вишневецький міг домовлятися від свого імені, як староста польського уряду, про врегулювання прикордонних конфліктів, добиватися від правителів Туреччини припинення набігів кримської орди на українські землі.

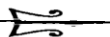
Але, на наш погляд, варта уваги цілком вірогідна версія про те, що князь Дмитро Вишневецький був самодостатньою постаттю, котра мала власні політичні амбіції і намагалася в химерному сплетінні різних міжнародних комбінацій використати силу інших держав для здійснення своїх заповітних бажань.

Можна розглядати і такий варіант. Як уже згадувалося, 1549 року родина Федора Вишневецького потрапила до татарського полону. 1552 року сам польський король просив правителів Бахчисарая звільнити княжну Вишневецьку. Тож цілком ймовірно, що у Стамбулі Дмитро Вишневецький вирішував і питання, пов'язані з визволенням з полону своїх родичів. На наш погляд, це більше відповідає істинним причинам поїздки Вишневецького до Туреччини. Тим паче, що в одному з листів польського короля до кримського хана Девлет-Гірея йдеться про звільнення з татарського полону княгині Вишневецької, очевидно, його матері ².

Але все-таки цілком логічно наголосити на тому, що Дмитро Вишневецький, згрупувавши запорозьке козацтво, міг творити власну політику, опираючись на сили сусідніх держав. Якщо він виявився таким далекоглядним щодо організації ко-

¹ Османская империя. — С. 260.

² Див.: Книга Посольская. — С. 72.



Султанша Роксолана,
українська полівна,
дружина Сулеймана I Пишного

зацтва, то чому він не міг дивитися на кілька ходів уперед на тодішній політичній шахівниці? Адже його пропозиції, як можна переконатися, сприймалися і в Стамбулі, і у Варшаві, і в Москві. Отже, він мав досить розвинену політичну інтуїцію.

У Польщі, щоправда, не вірили у щасливе повернення Вишневецького з Туреччини. І справді, треба було бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною, щоб наважитися на поїздку до Блискучої Порти — туди, звідки протягом 1548—1553 років надходи-

ли грізні листи на адресу польського короля, в яких султан вимагав покарати українського князя за розправи над ординськими нападниками.

Через відсутність у науковому обігу конкретних документів важко пояснити, як вдалося Вишневецькому живим і неушкодженим повернутися в рідні краї. Можливо, його захистила українка за походженням уславлена Роксолана, дружина тодішнього султана Сулеймана I, яка мала досить великий вплив на свого чоловіка. З різних версій щасливого повернення Дмитра Вишневецького з Туреччини наведена видається нам найвірогіднішою.

Зрештою, не потрібно скидати з рахунку й того, що в столиці Оттоманської Порти з'явився не просто представник «трудящих мас Запорозжя» (якщо користуватися термінологією В.Голобуцького), а двоюрідний дядько московського царя Івана Грозного, з яким турецький султан у цей час мав жваві дипломатичні контакти. Знаючи про великий вплив українського

князя на запорожців, цілком можливо, що уряд Туреччини сподівався схилити останнього до убезпечення своїх володінь у Північному Причорномор'ї від тієї шарпанини, яку дедалі частіше практикували українські козаки, пускаючись у погоню за ордою.

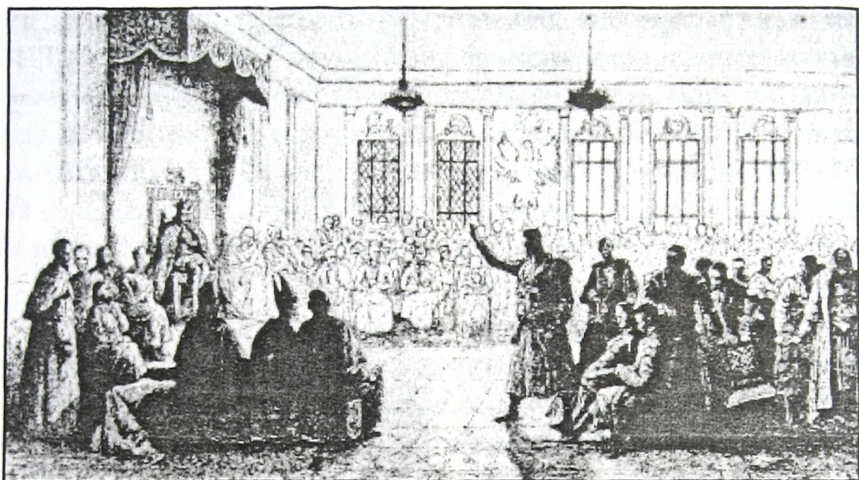
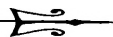
Повторюємо, на жаль, архіви поки що не відкрили нам цих матеріалів. Знаємо лише з розповіді самого «Дмитрашки», як називають його турецькі документи, що в Порті він обдарований був і «вільно випущений»¹.

Повернувшись на початку 1554 року з Туреччини, український князь вирушає до Варшави в товаристві воєводи Миколи Сенявського, свого давнього товариша в сутичках проти орди, котрий узяв на себе місію виправдовувати Вишневецького перед королем та польським сеймом. Зрештою, пояснення його були прийняті, і він одержує доручення бути стражником на Хортиці.

Князя Вишневецького знову призначили на посаду прикордонного старости насамперед тому, що він уже раніше зарекомендував себе надійним охоронцем українських земель і талановитим воєначальником. Навіть у Бахчисараї визнавали його вміння «коло воєнних речей». Хоча Голобуцький вищенаведений дипломатичний реверанс Сигізмунда-Августа трактує як антизапорозьку політику Вишневецького під час перебування останнього в Туреччині: мовляв, той прекрасно знав, яку загрозу бачать для себе турецькі й татарські феодали в існуванні запорозького козацтва, а тому міг запропонувати султану... загнuzдати запорожців, покласти край їхнім сухопутним і морським походам на Туреччину і Крим.

У таке важко віритись, оскільки не міг Дмитро Вишневецький, котрий уже стільки часу був зв'язаний із запорозьким козацтвом, зраджувати його. Адже це стало б зрадою ідеалів тогочасного українства. Не міг він домагатися того, аби покласти край сухопутним і морським походам козацтва, бо останні тоді ще не набули поширення, тим паче походи до берегів Туреччини.

¹ Книга Посольская. — С. 135.



Засідання сейму у Варшаві

Інша річ, що Вишневецький, як вважає Михайло Грушевський, мав задум створити союз на два фронти: опираючись на Литовсько-Польську державу й підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, тримати в руках Крим. Щоправда, така перспектива лякала польського короля, адже він намагався вести дуже обережну політику щодо татар, оскільки хан був союзником Польщі проти Москви. Оцінюючи пізніше діяльність Вишневецького в обороні південного порубіжжя, Сигізмунд-Август у зв'язку з такими планами провідника козацьких мас писав, що «під сі часи таких слуг потрібно якнайбільше, тільки не з такими мислями»¹.

Поїздки Вишневецького до столиці Блискучої Порти можна вважати чи не першим офіційним посольством запорозького козацтва до чужих монархів. Бо якщо згадати про посольство до кримського хана, яке очолював 1521 року староста черкаський і канівський Остафій Дашкович, то останнього не можемо вважати за репрезентанта інтересів дніпровської воляниці, оскільки він їздив до Бахчисарая від імені польського короля.

¹ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси.— Т.VII.— С. 116.

Думається, що не представляв інтересів козацтва в Криму і якийсь Волинець, про котрого довідуємося із записів у посольських книгах Московської держави у квітні 1516 року, коли в Москві приймали ханських послів: «Ибрагим хозя, турчин, царев летописец, а сказывает... перед моим приездом (до Бахчисарая. — В.С.) приехал из Киева от Юрья от Немирова королевский человек, Волынцем зовут, а неведомо с чем»¹.

А от поїздка князя Дмитра Вишневецького до Стамбула, де він мав зустріч з самим султаном, дає підстави стверджувати, що цією акцією українське козацтво було виведено на арену міжнародних відносин. Безумовно, це був досить помітний крок у майбутньому процесі відродження української держави — із збройною силою якої, хоч вона допіру творилася, вже рахувалися.

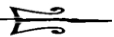
СТРАЖНИК ПІВДЕННОГО ПОРУБІЖЖЯ

Одержавши доручення від короля бути стражником на Хортиці, Дмитро Вишневецький, з усього видно, не зважав на обережну політику Варшави, яка намагалася бути в добрих відносинах з Кримом, постійно підштовхуючи його до війни з Московою, а взявся втілювати в життя свій, за висновком Михайла Грушевського, «зовсім натуральний і логічний» план: «ігноруючи державне суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючися на обидві ці держави, що рівно терпіли від Орди і з українських земель протиставляли козацьку оборону сим руїним атакам Криму»².

Зрозуміло, що з огляду на офіційний союз Кримського ханства і Великого князівства Литовського проти Московської держави князь Дмитро Вишневецький не мав права розголошувати свій план. Однак для втілення свого проекту в життя він не

¹ Сборник Русского Исторического Общества (далі — Сборник РИО). — СПб., 1884. — Т. 41. — С. 291—292.

² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 117.



міг відмовитися від налагодження контактів, тим паче, що на південному порубіжжі напруження не спадало, напади кримської орди слідували один за одним, і йому доводилося постійно з'являтися із своїми бойовими загонами у Північному Причорномор'ї, даючи збройну відсіч туркам і татарам.

Після 15 вересня 1555 року намісник акерманський у листі до короля Сигізмунда-Августа скаржився на шкоди, заподіяні князем Дмитром людною Очакова й Акермана. Водночас нагадувалося і про те, що польська влада не відшкодувала раніше завданих українцями збитків. Скажімо, комендант бендерського замку вимагав відшкодування за забраних 270 баранів, 200 кіз і 24 воли, але трьох посланців за цими грішми було вбито. За період з 7 грудня 1553 року по 16 вересня 1555 року з околиць очаківських було забрано 16525 овець і ягнят, 558 волів, 117 корів тощо ¹.

Як зазначається в окремому реєстрі шкод за цей період, постраждали 44 мусульмани і 1 єврей, кожен з яких двічі зазнавав нападів у степу. В одного мусульманина, наприклад, було забрано черкеську невільницю, куплену ним за 2300 актів; в іншого, крім майна, забрано кілька невільників і сина, а його самого випущено з полону лише тоді, коли той віддав утримувану ними дочку знатного козака ².

Саме в цей час Дмитро Вишневецький закінчує укріплювати замок на Малій Хортиці, ретельно готуючись до майбутніх сутичок з ординськими завойовниками, які продовжують спустошувати українські землі.

Звичайно, що й московський цар був украй заінтересований у приборканні кримської орди. Адже в період 1521—1530 років вона тричі вторгалася на землі Московської держави, у 1531—1540 — тринадцять, у 1541—1550 — десять. Деяке зменшення кількості набігів ординців у сорокових роках, очевидно, пов'язане з активізацією у цей період українського козацтва, яке здійснювало походи на Очаків, Акерман (Білгород-

¹ Див.: Katalog dokumentów tureckich. — S. 153.

² Див.: Там само. — С. 154.

Дністровський), Тягиню (Бендери). Зросла військова міць козаків змушувала правителів Бахчисарая постійно тримати на півдні України великі сили. Тому Вишневецький, повернувшись з Порти, і висунув перед Іваном Грозним (через донських козаків чи московських прикордонних воєвод) проект спільної боротьби проти хана. Звичайно, все це робилося через голову короля, зважаючи на небажання останнього конфліктувати з Кримом і Портою.



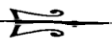
Іван Грозний

Треба пам'ятати, що Москва уважно стежила за подіями, які розвивалися в середині 50-х років XVI століття у Західній Європі, на Балканах і в Туреччині. Щоб послабити спрямований проти неї військовий потенціал Блискучої Порти й Кримського ханства, Іван Грозний намагався залучити до себе в союзники всі наявні сили.

Але тогочасні московські джерела подають події так, нібито ініціатором походу в пониззя Дніпра був Іван Грозний. Сергій Соловйов, використовуючи наявну джерельну базу, пише, що похід московського воєначальника Ржевського на Дніпро прискорив визвольний рух «между козаками Малороссийскими» — «неслыханное дело: московские люди явились на Днепре и ходили в Низ, искали татар и турок в их собственных владениях»¹.

Видаючи бажане за дійсне, С. Соловйов, очевидно, тут повторив доповідь хвалькуватого дяка Ржевського, який, перебіль-

¹ Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн. III. — С. 492—493.



шуючи свої заслуги перед Іваном Грозним, повідомляв, що «на Дніпрі прилучилися до нього литовські люди, отамани черкаські, Млинським звать та Михайло Ёскович, а з ними триста козаків черкаських і канівських»¹.

Однак, як вказував досвідчений урядовець Посольського приказу Московської держави Григорій Котошихін, не все було так гарно й розумно.

Уважний аналіз тогочасних подій дає змогу реконструювати їх у хронологічному порядку. Так, навесні 1556 року кримський хан стояв шість тижнів на Овечих Водах з усім своїм військом, готуючись до походу на Московську державу. Дочекавшись відомостей про те, що Іван Грозний вийшов з Москви, вирішив йти на Дон. Однак уже в Азові його наздогнала така звістка: українські козаки й московські ратники спускаються на човнах до Іслам-Кирмена. Це свідчить, зокрема, про те, що Дмитру Вишневецькому вдалося приховати від татарської розвідки свої наміри щодо походу в пониззя Дніпра.

Захопити Іслам-Кирмен наявними козацько-московськими силами не вдалося, бо татари усе ж довідалися про наближення об'єданого війська. Успіх випав їм під Очаковом, куди вирушили стрільці Ржевського й українські козаки. Там, як свідчить літопис, «острог узяли і турків і татар побили і язиків узяли; а як відійшли, то за ними кинулись санчаки очаківський і тягинський з багатьма людьми, і дяк на них влаштував засідку в очереті в Дніпрі і побив з пищалів багатьох, а сам відійшов щасливо з усіма своїми людьми»².

А як прийшов Ржевський знову під Іслам-Кирмен, то тут його атакував «калга кримський, а з ним весь Крим, князі і мурзи; і дяк став проти Іслам-Кирмена на острові і бився з ординцями «з пищалів шість днів, і відігнав уночі кінські табуни їхні, на свій острів перевізши, після чого вздовж Дніпра вверх пішов, відірвавшись від погоні»³.

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — СПб., 1906. — Т. XIII. — С. 271.

² Там само.

³ Там само.



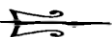
Перекоп — плацдарм для нападів татар на українські землі

Внаслідок такого розвитку подій хан повернувся з військом до Криму. Вже з Перекопа послав розвідку, аби мати достовірну картину того, що відбувається у пониззі Дніпра.

Аналіз спільних бойових дій запорожських козаків і воїнів Ржевського свідчить: вони не могли розпочатися без попередньої домовленості, а отже, й переговорів послів дніпровської вольниці хоча б із путивльським воєводою — найближчим тоді до Запорозжя державцем. До того ж представники царя постійно перебували в Черкасах і Каневі. Іван Грозний просив ще в червні 1551 і в березні 1552 року польського короля, «чтоб им потому ж обид никаких не было»¹.

Крім того, для посилення аргументації нашої позиції щодо попередніх зносин Вишневецького з представниками Московської держави наведемо й такі міркування. Як відомо з Никонівського літопису, в Москві намітили похід на кримські улуси

¹ Сборник РИО. — Т. 59. — С. 534.



в березні 1556 року. Ржевський мав спуститися з верхів'їв Псла, побудувавши там човни, у Дніпро, а далі — за пороги, на Низ. Зрозуміло, без попередньої домовленості про такий похід загону Ржевського не могло бути й мови, оскільки мало хто на-смівся б пересуватися Дніпром до Січі, не заручившись зго-дою запорожців. Якраз на цьому й наголошував тогочасний польський посол Михайло Галабурда в Криму: «Вишневецький чинив усе за листами великого князя Московського, бажаючи йому прислужити... про що певну відомість з листів князя ве-ликого в копії маємо: його до себе перезивав і, допоки Вишне-вецький його листів не мав, не важився на Дніпро йти і шкоди чинити».

Таким чином, наведений документ свідчить, що перегово-ри Вишневецького з Москвою про спільні дії проти татар роз-почалися ще до прибуття на Дніпро загону Ржевського. Хоч українському князеві, як впливає з «Книги посольської...», хан «дари на всіх його людей послав і до себе служити звав», пропонуючи «неприятеля нашого великого князя Московсь-кого воювати».

Крім того, не могли приєднатися до Ржевського триста укра-їнських козаків на чолі з отаманами Млинським і Їськовичем без згоди свого зверхника, яким був Дмитро Вишневецький. Тим паче, що татарські й турецькі джерела головним винуватцем розорення Очакова називають не дяка Ржевського, а якраз кня-зя Вишневецького. Кримський хан, наприклад, повідомивши польського короля про те, що «князь Дмитро... його милості цісаря турецького замку Очаківському шкоду немалу учинив», погрожував: «Нам би пошвидше того слугу вашого князя Дми-тра до рук своїх прибрати».

А турецький султан 4 липня 1556 року, докладно описавши шкоди, яких постійно завдає Вишневецький турецьким воло-дінням, сповіщає про напад на Очаків його загону, який скла-дався з 600 кіннотників та запорожців на 18 чайках, що «при-плинули Дніпром». Звівши бій з оборонцями замку, продовжує султан, Вишневецький убив 12, а 15 поранив. Довідавшись про це, акерманський намісник Мустафа послав за Вишневецьким

погоню. Але цей лотр, як висловився Сулейман, щасливо перебрався у межі Польської держави, де його вже не могли переслідувати вояки Мустафи.

Далі султан у своєму листі зазначав, що хоче зібрати усі скарги на Вишневецького, зокрема від купців, які їдуть кафінським шляхом через білгородську й очаківську переправи, і переслати їх королеві, а також нагадував, що раніше посилав із спеціальним реєстром завданих Вишневецьким збитків свого чауша Ібрагіма, але й досі Порто не отримала відповіді. Сулейман I вимагав від короля, аби Вишневецького «за такі лотрства скарати велів»¹.

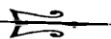
На попередню домовленість між московським урядом і українським козацтвом проливає світло й така обставина. Одночасно з бойовими діями Ржевського й українських козаків у Причорномор'ї п'ятигорські черкеси здобули турецькі укріплення Темрюк і Тамань на Таманському півострові, а донські козаки ходили до Керчі. Тобто бойові дії заздалегідь були скоординовані, удари завдавалися з трьох боків.

До речі, радянський дослідник історії морських походів запорожців і донців Юрій Тушин також схиляється до думки, що виступ у пониззя Дніпра московського загону в 1556 році був результатом підтримки Іваном Грозним пропозиції Дмитра Вишневецького про спільну боротьбу з татарами².

Переконавшись у прагненні московського уряду підтримувати запорозьке козацтво, після успішних операцій проти ординців, Вишневецький висилає перше відоме нам офіційне посольство до Москви з повідомленням про його перехід на службу до царя Івана Грозного. Про цю подію від вересня 1556 року автор Никонівського літопису під заголовком «Про приїзд до государя від Вишневецького князя Дмитра» робить такий запис: «Того ж місяця приїхав до царя і великого князя всієї Русі Івана Васильовича від Вишневецького князя

¹ Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 28.

² Див.: Тушин Ю. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. — М., 1978. — С. 98.



Дмитра Івановича бити чолом Михайло Єськович, щоб його государ пожалував, і звелів собі служити, а від короля з Литви від'їхав і на Дніпрі на Хортицькому острові город поставив проти Кінських вод біля кримських кочовищ»¹.

Зрештою, можемо говорити про те, що Вишневецький, очевидно, розраховував на більшу збройну підтримку з боку московського царя. Однак Іван Грозний, з усього видно, спочатку не був упевнений в успіхові цієї операції, тому не виступив на Крим на чолі свого війська. Пояснення такої поведінки московського царя Борис Флоря вбачає в тому, що Іван Грозний не спромігся залучити до антикримського походу Велике князівство Литовське під час перемовин у січні 1556 року. Тож, не маючи певності, що вдасться підкорити Крим, Іван Грозний продовжував вести з ним мирні переговори, тримаючи двері відкритими для розв'язання різних проблем у взаємовідносинах².

Зрозуміло, що в Москві із задоволенням сприйняли пропозицію Дмитра Вишневецького про спільні дії, оскільки це було досить відчутною підтримкою для Івана Грозного, а заява провідника запорожців про можливий перехід на службу до московського царя ставала для нього козирною картою в різних політичних і дипломатичних акціях.

Оскільки рішення князя про взаємодію з московським царем на південному порубіжжі України збігалось з інтересами Івана Грозного, то він негайно послав на Запорожжя «дітей боярських Ондreja Щепотова і Нечая Ртищева в супроводі Михайла Єськовича з таємною грамотою і відповідним «жалуванням»³.

Повторне посольство від Вишневецького на чолі з тим-таки отаманом Єськовичем прибуло до Москви через місяць. Михайло Єськович виступив на прийомі. Щодо цього в документах зазначається: «Наказав князь Дмитро, що він холоп (підданий.— В. С.) царя й великого князя й правду на тому дав, що

¹ ПСРЛ.— Т. XIII.— С. 275.

² Див.: Флоря Б. Проект антиitureцкой коалиции середины XVI в.— С. 75.

³ ПСРЛ.— Т. XIII.— С. 275.

йому їхати до государя, і пішов воювати кримських улусів й під Іслам-Кирмен, служачи царю й великому князеві, а з Жижемським (князь Семен Жижемський. — В. С.) прислав три язики кримські»¹.

Іван Грозний ужив усіх заходів, аби переконати провідника українського козацтва через його повноважного представника «з товаришами» в правильності прийнятого рішення. Пропозиція князя Вишневецького виявилася дуже доречною, бо саме тоді в Дикому полі було зупинено похід кримських татар, які прямували до окраїн Московської держави. Доставлені в Москву полонені підтвердили наявність планів майбутніх нападів орди, що дуже занепокоїло царя та його оточення. Тож прагнення українського козацтва взяти під свій контроль причорноморські степи збігалось з намірами Івана Грозного.

Цей приїзд до Москви Михайла Єськовича, разом з посланцями Івана Грозного, був для обох сторін свідченням реалізації наміру українського козацтва перейти на службу до православного царя. Очевидно, офіційне закріплення досягнутих домовленостей мало відбутися після приїзду до Москви самого князя Дмитра.

Але з'явитися там він не міг, оскільки брав участь у бойових діях проти кримських татар. Як зазначав московський посол у Бахчисараї Федір Загряжський, «тієї осені, на Покрову, Вишневецький князь Дмитро взяв Іслам-Кимен, і людей побив, і гармати вивіз до себе на Дніпро до свого міста»².

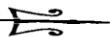
Для кримського хана це були великі втрати. Та ще й у цей час п'ятигорські черкеси успішно штурмували дві фортеці Девлет-Гірея — Темрюк і Тамань на кубанській стороні³.

До значних самостійних операцій Вишневецького, здійснених одразу ж після повернення з Іслам-Кирмена, слід віднести організацію ним оборони Хортицького замку, який намагався захопити кримський хан Девлет-Гірей.

¹ ПСРЛ. — Т. XIII — С. 276.

² Там само. — С. 277.

³ Див.: Там само.



Видатний дослідник Запорозжя Дмитро Яворницький свідчив наприкінці XIX століття, що якраз у цих місцях час від часу виявлялися мідні й залізні гармати, ядра, бомби, кулі, свинець, особливо після дощу. За таких обставин місцевим мисливцям «не треба було купляти свинцю, а треба було лише вичекати, поки пройде дощ і підніметься вітер; після того йди і збирай, скільки завгодно»¹.

Дмитро Яворницький любив ходити по різних балках на острові. Побачене занотовував: «там стирчить велика кістка від ноги людини, там біліють зуби з широкими щелепами, там вивернулись на піску ребра, що поросли високою травою і від часу й повітря зробилися жовтими як віск. Задумаєш викопати ямку, аби щось зварити або спекти,— наткнешся на цвях чи шматок заліза; захочеш зірвати собі квітку, нахилиєшся, дивись — череп людський, прогнилий, з дірками, крізь які трава проросла, а на траві квіти зачервонілись...»².

Як свідчать літописи, Вишневецький через козака Дениску Малово тоді інформував Москву, що «хан кримський зі своїми людьми підступив під його город на Хордецький острів і штурмував 24 дні. І божим милосердям і царя, і государя великого іменем і щастям від царя (хана кримського — В. С.) відбився й побив у царя багатьох людей краших, й пішов цар від нього з великим соромом; і поки в тім городі люди будуть під царським іменем, кримцям на війну ходити ніяк буде, бо багато кочовищ Вишневецький у кримців позабирав»³.

Цей реверанс у бік царя — ще одна спроба схилити останнього до активнішої допомоги українському козацтву в його боротьбі з ордою. Як ніхто інший, Дмитро Вишневецький розумів, що успіх цієї боротьби буде забезпечений, якщо Запорозьку Січ підтримуватиме Московська держава.

З листа Девлет-Гірея до турецького султана стає зрозумілим, що Вишневецький обрав тактику активної оборони. Його козаки безперервно шарпають ханські володіння навколо Оча-

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 121.

² Там само. — С. 122.

³ ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 281.

кова й Акермана. Український князь, пише Девлет-Гірей, «однієї ночі напав на Очаків і наробив там великої шкоди». Повідомляючи про переслідування загону Вишневецького й облогу його на Хортиці, хан виправдовує її провал морозами й снігами. Тож, відступивши від Хортиці, він, мовляв, і звернувся до Порти з проханням надати йому військову допомогу для знищення відділів Вишневецького. Але турецький султан з огляду на перемир'я з польським королем не планував походу своєї армії. Через посла Баєзида він зажадав від Сигізмунда-Августа, щоб той сам «збурих оте розбійницьке гніздо» і скарав українського князя ¹.

Нищівна поразка Девлет-Гірея і його прохання про допомогу свідчили про те, що орда була вже неспроможною самостійно впоратися з військовою силою Вишневецького. Московський уряд активно використовував це у своїй політиці, зокрема в торуванні шляху до Криму, що знайшло відображення в тогочасних записах: «А ѡ государя нашего найдена дорога к Крыму Днепром, и та дорога добре добра, возможно ею государю нашему всякое свое дело над Крымом делати, как хочет» ².

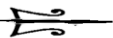
Вишневецький мав намір організаційно зміцнити дніпровське козацтво й при підтримці московського уряду дати генеральний бій кримському ханові. Але йому була потрібна допомога поляків, аби «людьми й стрельбою посилили оный замок». З цією метою до короля вирушив козацький посланець Захарко. Він довго не повертався. Сигізмунд-Август і не збирався відпускати його до закінчення Варшавського сейму ³.

Замість Захарка прибув на Запорозжя шляхтич Василь Шишкович, хоч там уже й перебував польський посол Андрій Одинцович. Прохання козаків про допомогу залишилося без відповіді. А тим часом татари продовжували шарпати Україну. Про бездіяльність польських властей писали з Варшави мос-

¹ Див.: Katalog dokumentów tureckich. — S. 157.

² Цит. за: Кушева Е. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией в XVI—XVII вв. — М., 1963. — С. 213.

³ Див.: Акты ЮЗР. — Т. II. — С. 148—149.



ковські послы. Ось одне з повідомлень: «Да которое место на Польши воевал крымский царевич, и до него (польського короля. — В. С.) с Польши приходило мужиков с двести, й королю о том бьют челом, чтобы их оборонил от крымского, а не оборонит, и он бы им ослободил иного государя добивати, или би их в иные города перевел».

Не дочекавшись повернення Захарка, — чи не першого офіційного посланця до польського уряду, — Вишневецький відправляє до короля Михайла Єськовича. Але Сигізмунд-Август затримав і його. Згодом він аргументував це тим, що очікував від свого посла звісток про «справи й задуми царя Перекопського»¹.

Сигізмунд-Август вдавався до дипломатичних викрутасів замість того, щоб збройно допомогти запорозькому козацтву в боротьбі проти орди. Це пояснюється тим, що він не наважувався відкрито стати на шлях загострення відносин з Портою, яка помстилася б йому за розгром кримського хана. Разом з тим польський король підтримував будівництво і зміцнення Вишневецьким Хортицького замку на порубіжжі, але просив його, щоб там не збиралися «лихі люди, які шкодитимуть панствам нашим»².

Короля дратувало те, що українські селяни втікали від шляхти, а потім, ставши козаками, виступали проти неї зі зброєю в руках. Обурювали його й часті напади запорожців на турецькі володіння, що загрожувало Польщі широкомасштабною війною з Портою. Але на порубіжжі годі було обійтися без дніпровської вольниці, яка, наче щит, прикривала польські землі від вторгнення ординців.

Присутність там запорожців відігравала важливішу роль в обороні краю, ніж походи в степи регулярного війська. До того ж ці походи були не лише малоефективними, а й затратними, бо для забезпечення війська продуктами харчування, фуражем, боєприпасами потрібні були кошти, яких гостро бракувало в державній скарбниці. Тож шляхта, попри своє вороже ставлення до козацтва, що служило взірцем пригнобленому українсь-

¹ Акты ЮЗР. — Т. II. — С. 148.

² Там само.

кому народові у боротьбі проти неї, змушена була миритися з його існуванням.

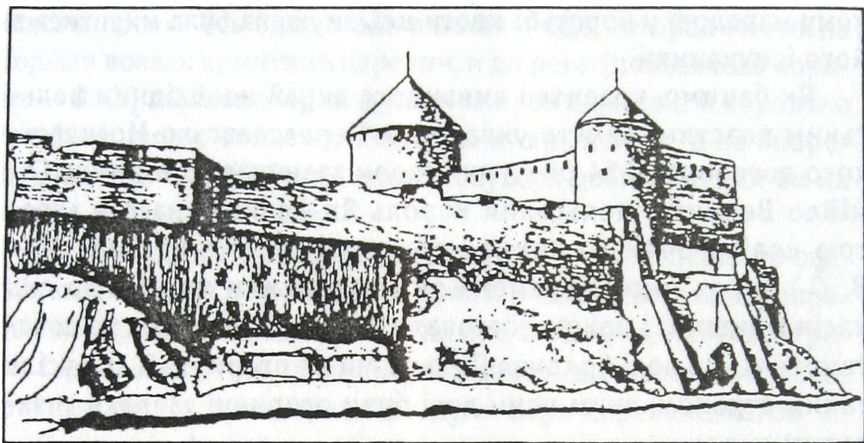
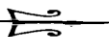
Як бачимо, козацтво виявилось вкрай необхідним польським властям. Тим-то укладення Переяславсько-Московського договору 1654 року, як згодом зазначав літописець Самійло Величко, польський король Ян-Казимір назвав втраченою «світу очей наших: за зброєю і стражею (козаків.— В. С.) через многії времена як за кріпкими мурами до сих часів в тишині і покою zostавали-сьми... Хтозна, чи не повстануть ті, що досі боялися Польщі, чи не огорнуть її звідусіль таким страхом, яким вони досі були огорнені завдяки козацьким силам».

На відміну від польського двору московський уряд конкретними діями підтримував Вишневецького в боротьбі проти ординців. Це дало підставу московському послу Роману Пивову заявити у Варшаві: «Стоят люди государя нашего на Днепре, берегут христианство от татар, не одним государя нашего людем оборон, и королей земле защита: бывал ли один татарин за Днепр, как государя нашего люди учали стоять на Днепре...»¹.

Звичайно, це було великим перебільшенням московського впливу в пониззі Дніпра, бо якраз українські козаки становили тоді основну загрозу турецько-татарським володінням у Північному Причорномор'ї. Адже султан закидав листами польського короля, в яких він наполегливо просив, аби той «припинив гвалти свого підданого пана Дмитра на порубіжжі». Про них доносив Порті кримський хан Девлет-Гірей.

До річі, перші гучні сухопутні й морські походи запорозьких козаків безпосередньо на кримські й турецькі володіння, розпочалися за участю князя Дмитра. Дореволюційний історик М. Маркевич вважав, що саме Вишневецький запровадив на Січі досить важливу новачію, наказавши виготовляти човни з буйволових шкур, щоб легше було в разі потреби переносити їх суходолом.

¹ Сборник РИО.— Т. 59.— С. 583.



Турецька фортеця Акерман (Білий камінь)

Ще позаминулого століття якраз там, у річищі Старого Дніпра, було виявлено 17 довгих, добре збитих човнів, а іншого разу знайшли вщерть завантажене кулями і ядрами судно ¹.

Про шкоду, якої завдавав Вишневецький улітку 1557 року в турецьких володіннях, зокрема біля Акермана, свідчить чергова скарга султана до короля: «На тамтешній Україні всього злого і лотрства причиною є князь Дмитраш; якийсь лотр, якого обов'язково погубити є річ потрібна... біля порога Порти того лотра, якимось способом до рук діставши, скарати, аби більше там шкод не чинив, а убогі люди, аби в спокої залишалися» ².

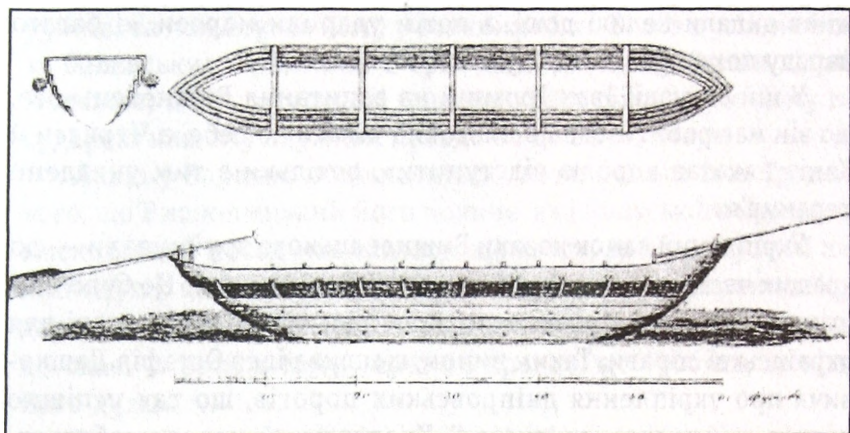
Але Вишневецький продовжує воювати з ордою, часто координуючи свої дії з Москвою, яка завжди мала інформацію про пересування ханського війська і своєчасно висилала нові загони ³.

Однак Дмитро Вишневецький не отримував відчутної допомоги і від царя. Треба сказати, що Іван Грозний у той час мав ідеєю якнайшвидшого утвердження Московської держави на Балтиці. Як видно з документів, усі зусилля, наявні кошти й людські резерви він спрямовував на розбудову там укріплень.

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. I. — С. 121.

² Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 31.

³ Див.: Разрядная книга 1550—1636 гг. — М., 1975. — С. 53.



Човен запорозьких козаків

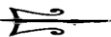
Десь під осінь 1557 року Девлет-Гірей, зібравши сили, знову підступив до Хортиці. Вишневецький, реально оцінивши ситуацію, що склалася внаслідок нестачі продовольства й фуражу, залишає острів. З приводу цього у жовтні цар Іван Грозний одержує листа: «...Він (Вишневецький. — В. С.) з Дніпра з Хортицького острова пішов тому, що корму в нього не стало, й козаки від нього розійшлися, а цар кримський пішов на його город та Турського людей багато в суднах та волохи, і він через це залишив укріплення й, прийшовши до Черкас і Канева, засів там»¹.

Облога Хортиці, очевидно, зв'язала кримському ханові руки настільки, що той уже не міг планувати свого походу на московські землі. Про це дали знати в похідний табір Івана Грозного. І цар розпорядився «з Калуги і з Воротинська, і із Козельська і із українних міст великих воевод і людей відпустити»².

Зрештою, не міг того року сподіватися Дмитро Вишневецький і на продовольчу допомогу з Москви, оскільки там під час

¹ ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 286.

² Миллюков П. Древнейшая разрядная книга официальной редакции (по 1565 г.). — СПб., 1901. — С. 186.



жнив випали великі дощі, а потім ударили морози, «і багато народу померло від голоду по всіх містах» ¹.

У цій ситуації Іван Грозний на запитання Вишневецького, що він має робити, звелів листовно «їхати до себе, а Черкаси й Канів наказав королю відступити», оскільки з тим укладено перемир'я» ².

Укріплений замок козаки Вишневецького зруйнували — до кращих часів, як мислилося їхньому провідникові. Це було відчутною і гіркою поразкою не лише для князя, а й узагалі для української справи. Таким чином, щаслива ідея Остафія Дашковича про укріплення дніпровських порогів, що так успішно почала здійснюватися, писав Г. Клепатський, через недбальство й боягузтво литовсько-польського уряду знову була похована аж до організованішого виступу козацтва. Зрештою, від цього постраждала вся Україна, оскільки із знищенням Хортицького замку орда отримала повну свободу дій на всіх її південних обширах.

НА СЛУЖБІ В МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ

У листопаді 1557 року Дмитро Іванович Вишневецький приїждить до Москви. Тут князеві влаштовують урочисту зустріч. Іван Грозний «його пожалував великим своїм жалуванням і дав у вотчину місто Белев з усіма волостями і селами, та й в інших містах села підпорядковані государ йому подавав і великі жалування влаштував» ³.

Детальніше про це йдеться в «наказній пам'яті» московському послу до Варшави Роману Пивову: якщо запитують про Вишневецького, чим його князь великий пожалував і де він нині, то відповідати, що цар «пожалував його великим своїм жалуванням, грішми й одягом, дав йому після приїзду з десять тисяч

¹ ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 279.

² Там само. — С. 286.

³ Там само.

рублів; та пожалував йому у вотчину місто Белев з усім, як було за белевськими князями, а крім того, дав йому багато сіл під Москвою; а він государеві нашому хрест цілував, що йому государеві нашому служити правдою і до самої смерті.

Якщо у Варшаві поцікавляться, чи не боїться Іван Грозний того, що Вишневецький його покине, як і польського короля, то московський посол мав сказати, що «государ вірить усякої людини душі: цілував князь Дмитро хрест, що йому служити государеві нашому правдою і невідступно від нього бути нікуди і до своєї смерті, а тому через те правду, що зробить, то відає його душа»¹.

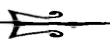
Отже, Дмитро Вишневецький повністю переходить на службу до Івана Грозного.

У цей час Московська держава втягувалася у Лівонську війну², тому для Івана Грозного присутність на південних рубежах такого бувало в антиординських походах воїна, як князь Вишневецький, була надзвичайно важливою. Адже саме на такого діяча, воєначальника можна було покластися на випадок татарського набігу. Він міг забезпечити повноцінну оборону південних кордонів Московщини та й самої столиці в той час, коли своя армія перебувала в Прибалтиці. Очевидно, саме це мав на увазі Іван Грозний, викликаючи українського князя до Москви.

Своє призначення Дмитро Вишневецький зрозумів уже з перших днів перебування на Московщині. Одержавши від Грозного неподалік Москви великі земельні наділи, український князь не мав часу займатися облаштуванням свого господарства. Уже в грудні на чолі озброєного загону він виступив на захист Московської держави від татар. Причиною цього виступу стало те, що кримський хан через свого гінця Тутая зажадав негайно надіслати до Криму данину й пригрозив походом на московські землі, якщо його вимогу не буде виконано.

¹ ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 286.

² Війна Росії (1558—1583) проти Лівонського ордену, Польщі і Швеції за вихід до Балтійського моря. Воєнні дії почались у січні 1558 року.



Москва середини XVI століття

У превентивний похід московський цар спорядив 5 полків, на чолі яких поставив найзаможніших князів, котрі володіли особливими наділами з містами й селами.

Головним, як завжди, був п'ятий полк, що виставлявся в середині й представляв особу великого князя. Коли на царське військо нападав ворог, писав сучасник Генріх Штаден, то кожний з цих п'яти полків залишався біля свого воєначальника. Коли ж виступали проти ворога, один полк ставав попереду, другий по праву руку, третій — по ліву, а четвертий займав позиції ззаду. А при зіткненні з противником будь-який полк міг стати передовим. Тут уже розпоряджався керівник походу. Всі інші полки, посилаючи необхідну допомогу передовому полкові, зберігали свої позиції, аби ворог не зміг проломити бойового порядку з флангів або з тилу. Це убезпечувало начальника головного полку від поразки ¹.

На початку 1558 року Іван Грозний доручає Дмитру Вишневецькому на чолі п'яти тисяч стрільців «и из запасы йти на Днепр. И велел государь князю Дмитрию стояти на Днепре й береги своего дела над Крымским царем, сколько ему бог поможет» ².

¹ Див.: Штаден Г. О Москве Ивана Грозного. Записки немца-опричника. — М., 1925. — С. 78—79.

² Цит. за: Скрынников Р. Начало опричнины. — Ленинград, 1966. — С. 131.

При цьому Іван Грозний, вважають російські дослідники, намагався поставити Дмитра Вишневецького в таку політичну ситуацію, за якої сам князь представляв би перед Портою і Кримом інтереси не так московської, як польсько-литовської сторони. Ось чому саме Вишневецькому було доручено організувати переслідування кримської орди, яка взимку 1557—1558 років напала на Волинь і Брацлавщину, і відібрати у неї «польський» полон¹.

Очевидно, якраз із цих міркувань царському послові у Варшаві доручалося говорити: «Государь послал на Днепр князя Дмитрея Вишневецкого со многими людьми, чтоб над царевичем (кримським ханом. — В. С.) поискати и пленных бы людей освободити, заже на Волини живет все христианство и государь о их невзгодах велми скорбит»².

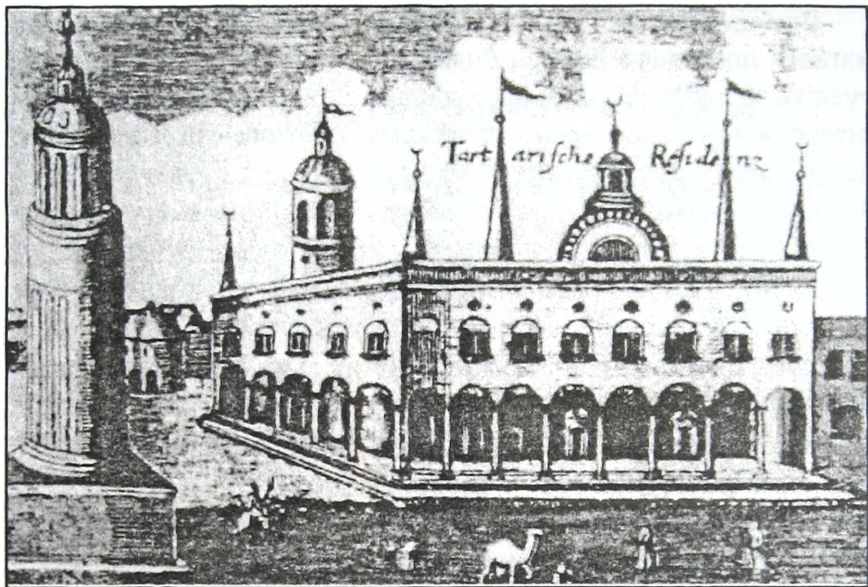
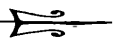
Про виконання цього наказу український князь доповідав царю в червні 1558 року через Івана Мягкова: мовляв, приходив до Перекопу, де сторожу побив за шість верст від нього, а людей йому кримських не зустрічалося зовсім; а стояв і ночував до половини дня за десять верст від Перекопу, і пішов до Дніпра на Таванський перевіз, нижче Іслам-Кирмені, за п'ятнадцять верст, де стояв три дні. Кримські татари в нього не бували і не з'являлися, а переказували, що кримський цар з усіма людьми був у облозі.

Вишневецький далі оповідав, що повернувся він щасливо на Хортицький острів. Тут дочекався дяка Ржевського. Потім пішов через пороги. Запаси залишив на Монастирському острові, а дітей боярських, які потомилися, відпустив до царя з Онуфрієм Лашицьким. У себе залишив небагато людей — дітей боярських та козаків і стрільців. Сам пішов літувати в Іслам-Кирмен; і приходити на кримські улуси за Перекоп і під Козлець хотів, скільки йому милосердний Бог допоможе, а на Дніпрі улусів не застав, бо король послав звістку до царя в Крим, що цар і великий князь послав на його улуси, і хан забрав з собою їх за Перекоп, а сам сидів в облозі³.

¹ Див.: Сборник РИО. — Т. 59. — С. 541.

² ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 288.

³ Див.: Там само. — С. 296.

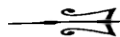


Резиденція татарського хана у Бахчисараї

Шкоди ординцям Вишневецький, мабуть, завдав більше, ніж згадується про це в московських документах, бо у травні 1558 року султан шле чергового листа до польського короля: «Знову через Дмитра нема спокою в тамтешній Україні — зло чинить, тож треба його конечно спіймати, аби спокійно стало»¹.

Посол московського царя до Варшави Роман Олфер'єв доповідав після повернення з поїздки, що польські вельможі дуже допитувалися в нього про те, як Іван Грозний «з кримським живе». Роман Олфер'єв розповідав їм, що тоді кримський хан відпустив з Бахчисарая царського посла і прислав свого з пропозицією воювати спільно проти короля. Але Іван Грозний, мовляв, не захотів укласти мир з Кримом, а тому посла свого з цією метою до Бахчисарая не відправив, а «послав Вишневецького на Дніпро зі своїми людьми, з козаками й стрільцями, кримському недружбу робити і мстити кров християнсь-

¹ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 32—33.



ку: царевич Волинь воював королеву, а на Волині всі живуть християни...»¹.

Ясна річ, Іван Грозний не випадково сприяв князеві Вишневецькому в організації таких спільних походів на Крим. Бо відповідальність за них при потребі дуже легко можна було перекласти на українського князя. Зрештою, такий розрахунок Івана Грозного цілком виправдовував себе, оскільки і кримські, і турецькі джерела одностайно вказують на «Дмитраша» як на винуватця усіх заподіюваних і татарам, і туркам бід.

І що характерно: всі вважали його не воєначальником московського війська чи «князем царя Івана», а самостійним політичним діячем, провідником складного за структурою військово-політичного об'єднання, до якого входили «черкаси», руські (московські, донські й дніпровські) козаки. До того ж політична лінія Вишневецького аж ніяк не збігалася з тодішньою програмою Івана Грозного².

Однією з найважливіших умов успішних бойових дій збройних відділів під проводом Дмитра Вишневецького був високий рівень організації розвідки. Джерела постійно вказують на «до-ставання язиків» українським князем, що давало змогу ретельно планувати майбутні операції. І не тільки власні, а й союзників. Скажімо, 2 липня 1558 року Вишневецький попереджає Івана Грозного, що хан виступив з великими силами з Криму³.

Одержавши таке повідомлення, цар послав до Вишневецького та начальників московських козаків Микиту Карпова. Ним він передав князеві нагороду й наказав йому разом з Гнатом Заболоцьким їхати до Москви, залишивши на Дніпрі невелику кількість козаків і дітей боярських⁴.

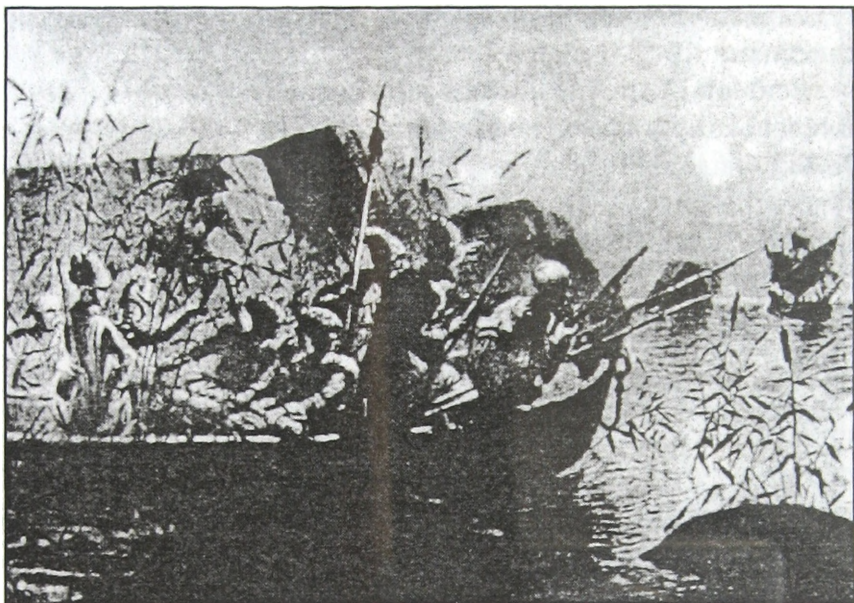
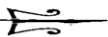
Володимир Голобуцький вбачає в цьому недовіру до Вишневецького з боку Івана Грозного. Погодитися з такими припу-

¹ ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 292.

² Див.: Османская империя. — С. 260.

³ Див.: Разрядная книга 1475—1598. — М., 1966. — С. 162.

⁴ Див.: ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 296.



Козаки у розвізці

щеннями важко. На наш погляд, московський цар, цінуючи українського князя як умілого воєначальника, хотів мати його під своєю рукою в разі нападу татар або доручити йому нове, відповідальніше завдання.

Ще перебуваючи на Дніпрі, Вишневецький прислав до Москви з князем Андрієм Вяземським кримського полоняника Кочеулая Сенгільдєєва, який повідомив, що кримський хан з усім військом приготувався до походу в Перекопі й очікує від турецького султана допомоги, після чого вирушить «на великого князя украины...»¹.

І справді, кримський хан, дізнавшись, що Іван Грозний зібрався на Лівонську війну, вирішив завдати удару Московській державі. Похід орди передбачалося здійснити вздовж Дону на Рязань, Тулу й Каширу, а потім, поділившись на окремі загони, вона мала звойовувати усю навколишню місцевість².

¹ Разрядная книга 1475—1598.— С. 167.

² Див.: ПСРЛ.— Т. XIII.— С. 314.

Інформація, здобута козацькою розвідкою Дмитра Вишневецького, була надзвичайно важливою для своєчасної підготовки оборони південних кордонів Московщини. З огляду на неї Іван Грозний негайно вислав передові полки назустріч ймовірному вторгненню татар. Князя Володимира, свого брата, він відправляє до Калуги. На чолі великого полку поставили князя Михайла Воротинського й окольного Семена Яковлева, в передовому полку наказувалося бути окольному воєводі князеві Дмитру Шестуну і воєводі князеві Григорію Мещерському, по праву руку — воєводам князеві Данилу Одоєвському і князеві Івану Кашину, по ліву — воєводам — окольному Дмитру Плещееву та князеві Андрію Охлябиніну, а в сторожовому — воєводам окольным Володимирі Морозову й Долмату Карпову.

Московський літописець зазначає, що кримський воєначальник, підійшовши із сотисячним військом до річки Мечі, особливо допитувався в захоплених у полон рибалок про князя Дмитра Вишневецького, і коли татарам сказали, що той біля Тули, а князь Воротинський у Калюзі, «прийде на них страх, переляк, незабаром повернуться назад, на втечу вдарившись»¹.

Наведений факт переконливо засвідчує неабиякий військовий авторитет Вишневецького серед кримських воєначальників. Літописець при цьому наголошує, що, навіть «не побачивши поблизу себе царя московського, ні полків царських не побачивши, а, мовляв, лише ім'я його зачувши, враз кинувся ворог тікати»².

Як дізнаємося з Никонівського літопису, 1559 року «месяца февраля отпустил царь и великий князь воевода своего князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого на Донец, а велел ему приходит на Крымские улусы, суда поделав, от Азова под Керчь и под иные улусы», а Данила Федоровича Адашова відправив на Дніпро³.

На Дон пішов тоді воєвода Вешняков, «а велено ему сходитя на Дону со князем Дмитрием Вишневецким»⁴.

¹ ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 315.

² Там само.

³ Див.: Там само.

⁴ Разрядная книга 1475—1598. — С. 179.



Спливло досить мало часу, а розвідка вже доносила ханові про концентрацію московських військ та інтенсивне будівництво кораблів на Пслі. Той одразу ж почав просити в султана допомоги флотом. З Порти у червні повідомили, що найближчим часом відправлять в Азовське море ескадру ¹.

Московський посол Роман Пивов так мав розповідати у Варшаві про царське завдання Вишневецького: «А нині государ наш послав його на свою службу на Дон і з ним послав багато людей, більше тридцяти тисяч, і велів йому з Дону приходити в Перекоп і промишляти своєю справою як годиться» ².

Тим часом Дмитро Вишневецький відіслав з «поля» до Москви 14 полонених. Крім того, як писав він, «побил кримцов на Яйдаре близко Азова». Було їх півторасти. Хотіли йти воювати під Казань, але князь Дмитро вщент розгромив їх: «26 живими взяв, а дванадцять у вожи в себе залишив». Це відчутно підірвало сили орди. Пішла чутка, що ханський син до Криму повернувся «добре истомен, омер конми и людми» ³.

Водночас український князь, координуючи бойові дії проти степової орди, звелів запорожцям йти на з'єднання з його загоном, завдаючи ударів розрізненим татарським відділам, що з'явилися в Дикому полі. Один із запорозьких отаманів, Мишка Черкашенін, який вирушив на з'єднання з Вишневецьким, також побив орду у верхів'ях Сіверського Дінця і прислав 4-х язиків до Москви ⁴.

Детальніших згадок про бойові дії загону Вишневецького у пониззях Дону в російських документах ми не віднайшли. Повідомляють вони лише про його прибуття у вересні 1559 року до Москви із Дону, «а с ним прислали черкасы (черкеси. — В. С.) Ичюрука-мурзу Черкаского: все черкасы бьют челом, чтобы их государь пожаловал, дал бы им воеводу своего в Черкасы и велел бы их крестити» ⁵.

¹ Див.: Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI века князь Дмитрий Вишневецкий. — С. 52.

² ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 288.

³ Там само. — С. 318.

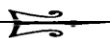
⁴ Див.: Там само.

⁵ Там само. — С. 320.



Штурм Азова

А ось що свідчать архівні документи Близкучої Порти. Наприкінці весни 1559 року коменданти фортець Кафа й Азов сповістили султанський уряд про пересування загону під проводом Дмитра Вишневецького. В турецьких документах мовиться про те, що відділ українського князя складався з руських. Аж чотири повідомлення від 2 липня 1559 року описують те, як Вишневецький напав на турецьку фортецю Азов. У них, зокрема, зазначається, що гарнізон, до складу якого входило і 200 яничар, був надто малочисельним, аби протистояти штурмові, і його відбили лише завдяки допомозі ногайсь-



ких племен та підтримці оттоманської ескадри з 6 великих і кількох малих галер ¹.

Незважаючи на те, що атаку вдалося відбити, гарнізон фортеці перебував у великому страху. Адже вперше над Азовом — могутнім воєнним форпостом Османської імперії в причорноморських степах, важливим пунктом на старому торговому шляху з Туркестана — нависла серйозна небезпека ².

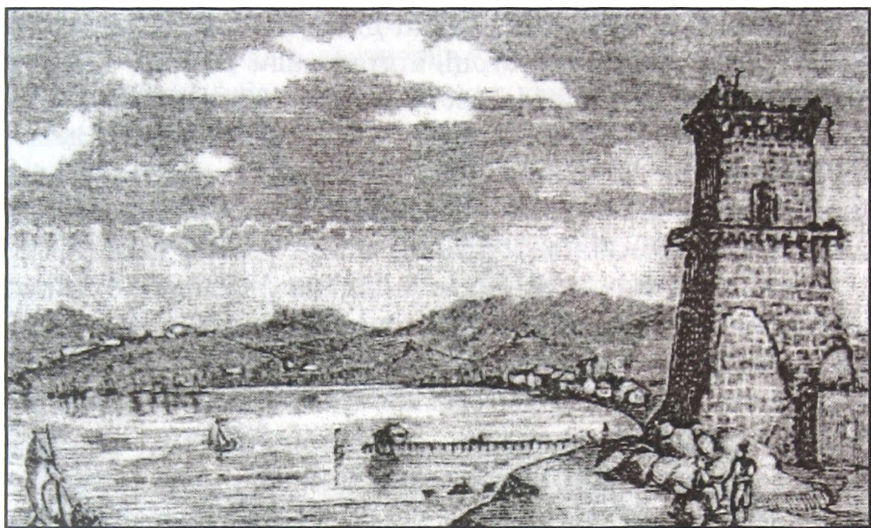
Захвилювалися і в Стамбулі, адже будь-яка загроза Азову негативно позначалася на продовольчому становищі Порти, оскільки до неї саме звідси надходила лєвова частка необхідних столиці продуктів харчування. І підстави для занепокоєння були — саме в цей час у Стамбулі чекали на караван кораблів з ячменем, чечевичею і маслом, який не міг вийти в море через козацьку блокаду портів азово-чорноморського узбережжя.

Більше того, облога фортеці та бойові дії загону Вишневецького в пониззі Дону викликали голод не лише в Азові, а й у кочовищах Великої Ногайської орди, що розташувалася між Доном і Волгою. У зв'язку з цим навіть почалося її переселення до турецьких володінь у Буджаки.

Завдяки турецьким архівам ми дещо знаємо і про повторну облогу Азова Вишневецьким восени 1559 року. Так, адмірал турецького чорноморського флоту Алі Реїс інформував султанський диван, що після його прибуття в Азов «Дмитрашка» пробував атакувати фортецю, але відступив на північ. Присутність у гирлі Дону турецьких галер перешкодила іншому московському воєначальникові (очевидно, Данилу Адашеву, оскільки

¹ Див.: *Лемерсьє-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI века князь Дмитрий Вишневецкий. — С. 53.

² Азов — місто на лівому березі Дону за 15 км від впадання ріки в Азовське море. Із середини XIV століття — під владою Золотої орди. У 1475 році місто захопили турки і перетворили на міцну фортецю й великий ринок работоргівлі. Фортеця Азов — одна з найвідоміших у Північному Причорномор'ї — мала три ряди кам'яних стін, 11 наріжних бастіонів; у ній міг розміститися гарнізон чисельністю 4000 чоловік із 200 гарматами (див.: *Українське козацтво. Мала енциклопедія.* — К., 2002. — С. 11).



**Кафа (нинішня Феодосія) — адміністративний центр
турецьких володінь у Криму**

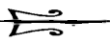
дослідник прочитав «Ада». — В. С.) прийти на допомогу Вишневецькому з чотиритисячною армією.

Як свідчать тогочасні турецькі документи, загони під проводом Вишневецького на великих човнах форсували морську протоку й напали на Керч. Бей Кафи Сінан писав до столиці Порти, що оттоманській ескадрі вдалося відбити цю атаку. Лише після цього «Дмитрашка» повернувся через Азовське море до гирла Дону й піднявся ним угору, де на своїх уже обжитих місцях побудував невеликі форти, «готуючись таким чином до нового наступу наступної весни» ¹.

Стаття Лемерсьє-Келькеже містить ще один документ, який, за висновком автора, стосується наступу Вишневецького на володіння Туреччини в Криму й на берегах Азовського моря. Так, у листі кримського хана до Великої султанської ради розповідається про атаки черкесів на Таманський півострів і на Кафу. Ці атаки були відбиті ².

¹ Лемерсьє-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI века князь Дмитрий Вишневецкий. — С. 56.

² Див.: Там само.



Безперечно, активні бойові дії Дмитра Вишневецького на Дону і в Керченській протоці, відтягували значну частину збройних сил Туреччини до Азова і давали змогу досить вільно почуватися московським загонам під проводом Данила Адашева. Вони спустилися Дніпром до Очакова й там тривалий час шарпали татарські й турецькі володіння, аж поки туди не підійшов сам хан із значною збройною силою ¹.

Після відкликання до Москви Данила Адашева на Дніпрі залишився запорозький отаман Гаврило Сліпецький. Він здійснив кілька успішних походів на кримські улуси, під час яких не лише побив багато татар і ногайців, а й чимало захопив у полон. Ці походи спричинили те, що частина ногайських мурз присягнула на вірність Івану Грозному й виїхала до Москви ².

Як зазначає Лемерсьє-Келькеже, Дмитро Вишневецький, не змирившись із попередніми невдачами, за підтримки черкесів «племені Жане» взимку 1559—1560 років знову вдався до штурму Азова. Однак його атаки турки відбили.

Чи не після цієї поразки черкеси звернулися до Івана Грозного з проханням прийняти їх у підданство? Є всі підстави вважати причетним до згаданого акту Дмитра Вишневецького. По-перше, саме з ним представники цієї людності прибули до Москви.

І, по-друге, в лютому 1560 року «отпустил государь Вишневецького на государство в Черкаси» (Черкесію.— *В. С.*). З ним поїхали й православні священники. І цар «велел их (черкесів.— *В. С.*) крестити по обещанию й по челобитью й промышляти над крымским царем» ³.

Очевидно, діяльність Вишневецького від імені московського царя в цьому регіоні зробила сильне враження на місцеве населення, бо знаємо з Никонівського літопису, що вже в квітні 1560 року прибули до Івана Грозного послі від кочових орд бити чолом, аби той дозволив їм промишляти між Доном і Волгою ⁴.

¹ Див.: ПСРЛ.— Т. XIII.— С. 318—319.

² Див.: Там само.— С. 323.

³ Див.: Там само.— С. 324.

⁴ Див.: Там само.— С. 326.

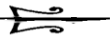
Крім того, наведене свідчить і про неабиякий дипломатичний хист князя-державотворця та його щирість, в яку повірили представники північнокавказьких племен. Адже саме до Вишневецького восени 1559 року приїхав на Дон із Черкесії мурза Ічурук, якого князь забрав з собою до Москви. Він, православний, зумів знайти порозуміння з тими, котрі, сповідуючи зовсім інші релігійні цінності, пішли за ним у християнство.

СПРОБИ САМОСТІЙНИХ ДІЙ

Узимку 1560 року московський уряд розробив план дій проти Криму з трьох боків — Дніпра, Дону й Черкесії. За даними турецьких документів, навесні того ж року Дмитро Вишневецький з'являється у пониззі Дону, щоб готуватися до чергового виступу проти Кримського ханства і володінь Порти в Північному Причорномор'ї. Уже в березні—квітні у Стамбулі знали про підготовку Вишневецьким великого наступу. Зокрема, каді Азова і бей Кафи писали, що ворожа армія, котра збирається захопити Крим, перебуває під командуванням «Дмитрашки».

Спочатку молдавський воєвода повідомив про зосередження великої кількості запорожців, потім до Стамбула надійшла інформація про приєднання до тритисячного передового козацького загону Вишневецького ногайської орди, яка кочувала між Південним Бугом і Дніпром¹. Серед тих, хто вступив до війська Дмитра Вишневецького, хан Девлет-Гірей називав і татарських «зрадників».

¹ Ногайські орди — державні утворення тюрських кочових племен. Внаслідок розпаду Золотої орди наприкінці XIV століття виникає татарське феодальне державне утворення, відоме в історії як Ногайська орда. У середині XVI століття Ногайська орда розпалася на Велику Ногайську орду (на схід від Волги), Малу Ногайську орду (між Кабардою та Азовом) та Алтиульську орду (басейн р. Емба). У 2-й половині XVI століття Мала Ногайська орда перекочувала у південноукраїнські степи і згодом розпалася на чотири орди — Буджацьку, Джамбуйлуцьку, Єдичкульську і Єдисанську. Ногайська орда — узагальнюючий термін для позначення всіх кочівників Північного Причорномор'я (окрім кримських татар) (див.: Українське козацтво. Мала енциклопедія. — С. 353).



Проаналізувавши ситуацію, турки висловили здогад, що на цей час український князь уже діє не стільки в інтересах московського царя, скільки в своїх особистих. Підставою для таких припущень стало те, що тепер його загони складалися не з московських стрільців, а з українських і донських козаків, що почали організаційно оформлятися з приходом у пониззя Дону запорожців, а також черкесів. До цієї збройної сили Вишневецького приєдналися також шукачі воєнних пригод з числа поляків, литовців і навіть ногайців і кримських татар.

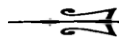
За наказом султанського дивана були приведені в стан бойової готовності збройні сили передусім на місцях. Зі Стамбула в Азов вийшла ескадра з семи кораблів. У місті швидко відновлювалися фортифікаційні споруди, гарнізон поповнився загоном яничар, а також запасами продовольства. На чолі османських сил, стягнутих на захист Азова, стояв сілістрійський бей Сінан-паша.

Крім солдатів, завербованих у Сілістрії (нинішня Румунія. — *В. С.*), йому підпорядковувалися сіпахи й добровольці восьми інших бейликів (округів) Османської імперії, а також загони під командуванням молдавського та валаського воєвод і армія кримського хана.

Французький дослідник Лемерсьє-Келькеже, порівнюючи ці воєнні приготування проти «Дмитрашки» з приготуванням Блискучої Порти проти інших її європейських противників — Венеції чи Священної Римської імперії, — відзначав, що такі заходи султана були надзвичайними. Це єдиний випадок в історії Туреччини, коли такі грандіозні військові сили спрямовувалися не проти окремої держави, а проти окремої особи.

Мобілізаційні заходи Порти насторожили польського короля. Він негайно вносить данину кримському ханові й твердо обіцяє, що заборонить козакам — формально вони продовжували перебувати під юрисдикцією Речі Посполитої — здійснювати набіги на оттоманські й татарські володіння.

А французький посол у Стамбулі так описував тогочасні події у своїх донесеннях: москвини разом з черкесами спустилися Доном повз Тану (Азов), оволоділи кількома фортецями й досягли Кафи; 12 санджакам (територіальні одиниці в Туреччині. — *В. С.*) біля Трапезунда послані накази відновити стано-



вище. В цих султанських повеліннях згадується капітан «Дмитрашко», котрий став ватажком черкесів.

А ось яку інформацію містять турецькі документи. В липні 1560 року Вишневецький розпочав наступ на Азов, але у зв'язку з прибуттям оттоманської ескадри на чолі з беєм Кафи зазнав невдачі. Тоді український князь з черкесами спробував форсувати Таманську протоку і далі атакувати Кафу. Однак турецькі власті були заздалегідь попереджені про цей наступ і зуміли його відбити, оскільки османська флотилія вже чекала на переправі.

Задумана широкомасштабна експедиція проти Криму не вдалася. Це можна пояснити тим, що Вишневецький не отримав від черкеських князів і Великої Ногайської орди обіцяної підмоги — 20—30 тисяч воїнів ¹.

Є дані й про те, що за «гідні послуги, надані під час захисту Азова від руських під проводом Дмитрашки» (загонів Дмитра Вишневецького. — В. С.) турецький уряд видав бею Кафи Сінану 30 тисяч акчей ².

Лемерсьє-Келькеже переконаний, що хтось із московських купців, які прибули до Кафи, повідомив тамтешні власті про намір «Дмитрашки» здійснити напад на Азов. Начебто у такий спосіб московський уряд мав намір продемонструвати могутньому південному сусідові свою добру волю: він відмовляється від «Дмитрашки», бо не хоче нести відповідальності за його дії.

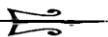
Щоправда, французький автор висуває й іншу версію: інформацію про наміри Дмитра Вишневецького могли добути розвідники, послані кримським ханом у черкеські землі ³.

Важко сказати, чи повністю відповідають істині ці версії, висунуті французьким дослідником на основі вивчення турецьких архівів. Однак, починаючи з літа 1560 року, Вишневецький мав у своєму розпорядженні лише свій власний загін з українських і донських козаків та черкесів племені жане. Це поперше. По-друге, незаперечним є те, що сам Іван Грозний був

¹ Див.: Скрынников Р. Начало опричнины. — С. 133.

² Див.: Лемерсьє-Келькеже III. Литовский кондотьер XVI века князь Дмитрий Вишневецкий. — С. 61—62.

³ Див.: Там само. — С. 60—61.



противником війни з Кримом, особливо в умовах конфлікту з Лівонією, який загострювався дедалі більше. Цар, очевидно, боявся серйозного ускладнення міжнародної обстановки, оскільки походи на Крим у цей період викликали тривогу не тільки в Бахчисараї та Стамбулі, а й у Кракові, а з лютого 1561 року відносини з Польщею взагалі стають ворожими ¹.

Сергій Соловйов має своє пояснення небажання Івана Грозного продовжувати боротьбу проти Криму до переможного кінця. На його думку, походи на Казанське ханство були легкими, оскільки воно межувало з Московською державою; навіть великі пустельні чи зрідка заселені території надавали в лісах і річках багаті харчі для прогодування чисельного війська; крім того, ріки Москва, Ока і Волга полегшували його пересування. Волга взагалі прив'язувала й Астрахань до Московської держави після взяття Казані.

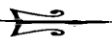
Що ж стосується Криму, то його відділяв від московських окраїн великий степ, який починався під Тулою і Пронськом. А тому, мовляв, лише невеликі загони Вишневецького, Ржевського чи Адашева могли спускатися на легких човнах вниз по Дніпру. Велике ж військо, необхідне для завоювання Криму, важко було перекинути сухопутним шляхом.

Крім того, завоювавши Крим у середині XVI століття, Москві ледве чи вдалося б його втримати. Адже за спиною кримського хана стояла Туреччина, котра відразу ж прийшла б на допомогу своїм братам по крові. Оттоманська Порта залишалася могутньою державою, перед якою тремтіла вся Європа. Тож Іван Грозний і побоювся підтримати ідею взяття Криму. Реальнішим для нього на півдні було підпорядкування племен, що населяли Кубань. Це і вдалося йому здійснити завдяки зусиллям українського князя.

Хоч експедиція Вишневецького проти Криму не мала успіху, Туреччина з початком наступного, 1561 року посилено готується до нових сутичок з князем. У донесеннях французького

¹ Див.: Зимин А., Хорошкевич Л. Россия времен Ивана Грозного. — М., 1982. — С. 96.





посла зі столиці Порти зазначалося, що 20 галер чекають виходу в Чорне море для захисту Кафи та Азова. Очікувалися також бойові операції «Дмитрашки» в Мегрелії, тобто Грузії. У серпні згаданий дипломат повідомляв, що османський флот змушений був повернутися, оскільки турки зазнали втрат при спробі висадитися в невідомому місці ¹.

Отже, військово-політична обстановка на Північному Кавказі загострювалася, назрівали події, наслідки яких годі було передбачити.

Ясна річ, що Івану Грозному самотійні дії Вишневецького не подобалися, і він відкликав українського князя з Північного Кавказу — за те, що той «учел жити в Черкасах не по наказу» ².

Цар, як зазначає Борис Флоря, високо оцінював співробітництво українських козаків з Московською державою в протистоянні Кримському ханству, але йому це не могло замінити військово-політичного союзу з Великим князівством Литовським. Адже лише спільні бойові дії цих двох східноєвропейських держав, на думку царя, забезпечили б ліквідацію Кримського ханства — останнього форпосту турецько-татарської феодалної експансії у Східній Європі ³.

Розуміючи, що Іван Грозний цілком свідомо зірвав так ретельно спланований наступ на Крим, український князь вирішує знову схилити до свого проекту польського короля. Разом з загоном він перебирається спочатку на Дніпро. Тут, зупинившись на Монастирському острові (вище порогів), одержує дозвіл короля Сигізмунда-Августа повернутися до Польщі ⁴.

У той час Вишневецький іще вагався, чи йти йому на розрив з Іваном Грозним. Усе ж вирішив схилити царя до боротьби з Кримом. Тож у листопаді 1561 року князь вирушає до Москви. Як повідомляє Никонівський літопис, прибув «ноября к царю з Днепра воевода князь Дмитрей Иванович Вишневетцкой, а был

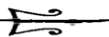
¹ Див.: Кушева Е. Народы Северного Кавказа. — С. 217.

² Там само. — С. 221.

³ Див.: Флоря Б. Проект антитурецкой коалиции середины XVI в. — С. 74.

⁴ Див.: Акты ЮЗР. — Т. II. — С. 156.





государскою посылкою на Днепре й Крымские улусы воевал, которые кочевали близко Днепра»¹.

Цього разу український князь пробув у Москві до квітня 1562 року, після чого цар відіслав його знову в пониззя Дніпра, «а с ним каневские черкасы, а велел им недружбу делати царю крымскому й королю Литовскому»².

Про особисту участь Вишневецького в цій кампанії у відомих нам документах не згадується, але його люди, «пришедчи под Очаков, подданому его цесаря многие шкоды починили». Тоді 500 хортицьких і черкаських козаків на чолі з Миколаєм та Кабелею відбили у татар полонених з українських земель³.

У листі польського короля до кримського хана, перехопленого на Дніпрі московським воєводою Данилом Адашевим, зазначалося, що українськими козаками, котрі перейшли з князем Вишневецьким на московську службу, крім того, захоплено й турецьке судно, на якому перевозили коней⁴.

А 31 липня 1562 року до московського царя в Можайськ приїхали українські козаки Михайло Кирилович і Роман Ворипаїв, принісши звістку, що князь Дмитро Вишневецький, покинувши Івана Грозного, переїхав з Дніпра «в Литву, к польскому королю со всеми людьми, которые с ним были»⁵.

Згодом, доручаючи гінцю Федору Клобукіну «разведать о князе Дмитрие Вишневецком, в какой он при короле должности», Іван Грозний називав його «изменником», але наказував говорити, що той «государю нашему й земле убытка ни какова не учинил»⁶.

Не можна, звичайно, однозначно оцінювати цей вчинок Вишневецького. Не треба забувати, які зміни сталися в характері й поведінці Івана Грозного в цей час, яких переслідувань почали зазнавати ті, хто ще вчора користувався його довірою. Як відомо, 1560 року потрапив в опалу навіть голова уряду Олексій Ада-

¹ ПСРЛ.—Т. XIII.—С. 339.

² Там само.—С. 341.

³ Див.: Книга Посольская.—С. 222—223.

⁴ Див.: Сборник РИО.—Т. 71.—С. 63—64.

⁵ ПСРЛ.—Т. XIII.—С. 343.

⁶ Переписка между Россией и Польшей в государственное великое князя Иоанна Васильевича.—М., 1862.—Ч. I.—С. 219.

шев, наступного — заарештували двоюрідного дядька князя В. Глинського, а потім і голову Боярської думи І. Бельського. Цілком можливо, що така доля чекала й Дмитра Вишневецького, котрий належав до радників царя, «чинивших ссору с Крымом».

Узяти до уваги хоча б цей лист московського царя кримському ханові: «А которые наши люди ближние промеж нас з братом нашим с Девлет-Гиреем царем ссорили, мы то ссыскали, да на них опалу свою наложили есмя — иные померли, а иных разослали есмя, а иные ни в тех, ни в сех ходят».

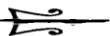
На справедливий суд у Москві годі було сподіватися. А якби хтось і захотів поскаржитися великому князеві, писав Генріх Штаден, то за ним уже пильно стежили, а потім кидали в тюрму.

УКРАЇНСЬКИЙ ЗМІСТ МОЛДАВСЬКОГО ПРОЕКТУ

Повернення князя Вишневецького для Польсько-Литовської держави було дуже своєчасним. Адже на південному порубіжжі панував тоді неспокій і на перший план висувалися питання зміцнення оборони в степах. У липні 1562 року король у листі до старости брацлавського Юрія Остика зазначав, що «великі потреби для оборони кордонів панства й підданих наших» примушують накладати дедалі вищі податки. Так, «де волоки вже поміряні, то з кожної «на литовську лічбу» по двадцять грошей, а з півволоки — по десять, а з морга — по сім пенезів, а з прутів чотирьох один пенез; а де волоки ще не міряні, то треба брати від сохи волове або кінське по двадцять грошей, а від півсохи по десять; а хто волів не має, то від землі по десять грошей, а від городу по п'ять грошей»¹.

Разом з Дмитром Вишневецьким повернулося і 300 запорожців. До них приєдналися і півтораєста козаків під проводом отамана Водоп'яна, котрий доти був на службі в Івана Грозного. Ті ж, хто не забажав повертатися під владу польського короля, мали змогу виїхати у підданство московського царя. Зокрема, такою можливістю

¹ Любавский М. Литовско-Русский сейм. Приложение. — С. 117.



скористалися 400 черкаських і канівських козаків, котрі вже «служать цареві і великому князеві польську службу, а живуть у Москві і були на полі з князем Дмитром же Вишневецьким, Сава Баликчій Черников, Михалко Алексеев, Федька Ялець, Івашко Пиріг Подолянин, Івашко Бровко, Федяйко Яковлев». Очевидно, прагнучи заслужити особливу прихильність Івана Грозного, вони заявляли, нібито князь Вишневецький хотів силоміць забрати їх в Україну, але вони, мовляв, «з князем Дмитром до Литви не поїхали і королю служити не захотіли, а приїхали до царя і великого князя зі своїми доспіхами, з усіма черкаськими козаками до Москви, служити государю царю і великому князеві всієї Русі»¹.

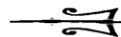
У грудні 1562 року Дмитро Вишневецький прибув на сейм у супроводі Ольбрехта Ласького. Саме цей шукач пригод наступного року підбив Вишневецького на козацький похід до Молдавії, де пан Ласький претендував на престол.

Ще 1561 року він захопив Хотин, потім Сучаву, звідки прогнав тамтешнього воєводу Олександра Лопушнюку й примусив молдавських бояр визнати за свого воєводу відомого міжнародного авантюриста Якова Василякі Геракліда на прізвище Деспот, котрий іменував себе царським сином. За таку підтримку новий молдавський воєвода передав Лаському в користування Хотин з усіма навколишніми поселеннями. Водночас комендантом Хотинської фортеці, що мала стратегічне значення, було призначено шляхтича Івана П'ясецького, який доводився родичем князю Дмитру Вишневецькому.

Однак Деспот не знайшов порозуміння з Лаським, внаслідок чого останній втратив подаровані колись йому володіння.

Ольбрехт Ласький не хотів пробачати Деспотові такого вчинку. Зважаючи на неприхильне ставлення бояр, церковних ієрархів і всього населення Молдавського князівства до свого господаря, він вирішив помститися. Але сам не мав достатньої збройної сили, щоб здійснити військовий похід до Сучави. Тому Ласький вирішив через П'ясецького залучити до цієї акції його родича Дмитра Вишневецького. При цьому висувався аргумент у до-

¹ ПСРЛ. — Т. XIII. — С. 343.



цільності зайняття ним воєводського престолу в Сучаві. Підставою для такого кроку було й те, що між князем Вишневецьким і Мушатами, котрі правили в Молдавії до 1552 року, існували родинні зв'язки. Тобто зовні виглядало, що Дмитро Вишневецький мав формальне право претендувати на молдавський престол. А ще свої претензії на цей престол він міг аргументувати спадковим правом як онук по матері Стефана Великого і двоюрідний брат недавнього воєводи Петра Рареша.

До того ж кандидатуру Вишневецького (ім'я його як противника турецько-татарської орди вже гриміло в Причорномор'ї) підтримала частина бояр.

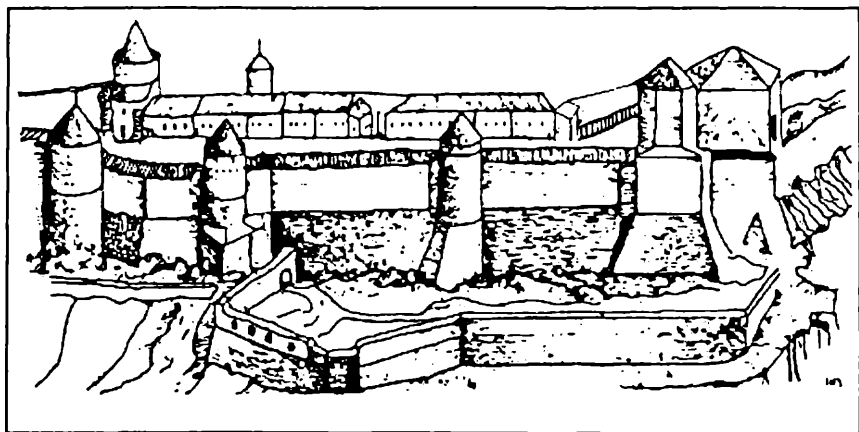
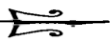
Що залишалося робити українському князеві?

Звичайно, він розумів, що на той час силами лише українського козацтва завдати смертельного удару Османській імперії неможливо. Але запорожці вже могли ставати на герць з нею. То чому б не спробувати об'єднати всі антитурецькі сили? Тим паче, що місцеve православне населення вже мало достатнє уявлення про хоробрість українського козацтва й прославляло його у своїх думах. Отже, здавалося, воно виявить повну підтримку українському князеві. А останній, ставши на чолі окремого державного утворення, зможе, користуючись великою популярністю серед запорозьких і донських козаків, створити таку збройну силу, яка покладе край ординській агресії в Північному Причорномор'ї.

Очевидно, честолюбні плани Вишневецького щодо створення сильного державного організму за рахунок українських, молдавських і литовських земель, як стверджують окремі дослідники, у цій ситуації здавалися йому такими реальними, що він погодився прибути до Молдавії¹.

Спочатку князь Вишневецький поїхав з Лаським до Кам'янця, де почав вербувати до свого війська охочих з числа бувалих воїнів. Деспот, дізнавшись про це, пропонує польському королю прийняти його в підданство з Молдавським князівством і захистити від нападу на Сучаву, який готують Ласький з Вишневецьким.

¹ Див.: Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина. — Париж—Філадельфія—Детройт, 1956. — С. 161.



Кам'янець — найпотужніша польська фортеця
на українських землях у XVI—XVIII століттях

Однаке король запевнив свого сусіда, що ніхто з підданих Польсько-Литовської держави й не думає порушувати його спокою, а в разі небезпеки на допомогу йому прийде кам'янецький каштелян Юрій Язловецький.

Але місія останнього затягувалася, не поспішали й послати короля, а тим часом до Вишневецького стікалися охотники. Зростання збройної сили українського князя почало дуже непокоїти Деспота, і він знову звертається по допомогу до польського короля, вказуючи на те, що присутність козацьких відділів створює дестабілізацію на підвладній йому території. З огляду на це Деспот просив Варшаву негайно вплинути на Вишневецького.

У відповіді король пообіцяв, що спробує закликати до порядку українського князя. Водночас Сигізмунд-Август додав: «Якщо він не послухає, то Ваша вірність після зрілого розмірковування не будеш дивуватися, що на кордоні держави, де збирається своєвільний народ, трудно утримати порядок, але ми будемо попереджувати всяку несправедливість, а своєвільля карати»¹.

Однак Деспот не встиг одержати цього листа. Не дійшли королівські застереження і до Вишневецького. Молдавське

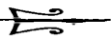
¹ Цит. за: Венгрженовский С. Авантюра XIV в. — К., 1893. — С. 40.



Шлях у Молдову

князівство вже було у вогні повстання, а Дмитро Вишневецький та Іван П'ясецький на чолі п'ятитисячного загону козаків і поляків якраз зупинилися на березі Дністра, чекаючи підходу війська Ласького.

І саме в цей час до табору Дмитра Вишневецького прибула делегація від молдавських бояр. Вона прохала його негайно йти на Сучаву, мовляв, там вибухнув заколот проти Деспота, який очолив ще один претендент на господарський престол Штефан



Томша. Він сказав боярам, що бере на себе лише тимчасове керівництво військом, готовим воювати проти Деспота. А коли повернеться під стіни фортеці з провідником українського козацтва, той вступить у права господаря Молдавії, як того бажають широкі маси й самі бояри.

Посли благали князя не затримуватися, не брати з собою багато воїнів, бо «вони йому дадуть господарство і без війська» ¹.

Інші джерела детальніше подають звернення боярських послів до українського князя: «Твій прихід ми вважаємо милістю неба, ти один гідний князувати над нами; твій високий рід, що пов'язує тебе з могутнім володарем сусідньої країни, прославлена твоя хоробрість у війнах з бусурманами, державницький досвід, ґрунтовне знайомство із звичаями, законами й потребами і життям народу, а головне твоя побожність і пошана до нашої матері-церкви є запорукою того, що ти своїм правлінням ошчасливиш країну.

Хай тебе не засмучує та обставина, що Томша вже обраний князем: його вибір тимчасовий і умовний, і тому він готовий через любов до вітчизни і задля її користі відмовитися від свого звання і першим з'явитися, щоб засвідчити свої вірнопідданські почуття» ².

Не підозрюючи, що це може бути западнею, Вишневецький одразу ж вирушає в похід. Очевидно, він розраховував на підтримку місцевого населення, яке не лише симпатизувало українському козацтву і його провідникові, а й охоче поповнювало козацькі лави. Згадаймо українську народну пісню:

Як прийшли до нас всі волошини,
Всі волошини та всі хороші,
В козаки вони записалися,
З нами побраталися.

¹ *Мохов Н.* Очерки истории молдавско-руско-украинских связей. — Кишинев, 1961. — С. 45.

² Цит. за: *Венгреновский С.* Авантюра XIV в. — С. 45.



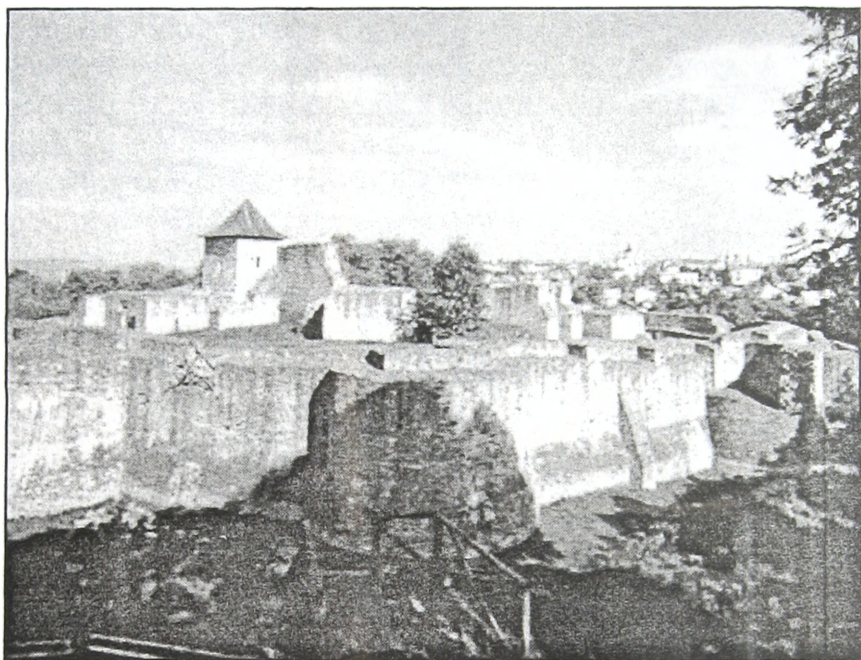
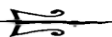
Козацький табір Дмитра Вишневецького під Сучавою

У пісенних джерелах навіть віддзеркалились намагання козаків умовити свого ватажка не вириватися в цей небезпечний похід:

Чого плачуть козаченьки?
 Чого так голосять?
 Бо щоб з ними оставався,
 Свого Байду просять.
 Чого плачуть козаченьки
 Такими сльозами?
 Бо вже Байда розпрощався
 З ними молодцями...

Вишневецький зі своїм загоном, в якому нараховувалося 500 козаків, перейшов Прут і попрямував до Сучави. На підступах до міста послав П'ясецького до Деспота з пропозицією зректися посади господаря краю. Той, звичайно, відмовився.

Тим часом Томша вирішив не допустити приходу українського князя в Сучаву. План був такий: організувати засідку,



Фортеця Сучава, біля стін якої Дмитра Вишневецького
було взято в полон

зненацька напасти й розбити козацький загін. Цей задум Вишневецький розгадав надто пізно.

Становище козацького загону, що розташувався біля Верчикан на річці Серет було критичним: коні паслися, озброєння зберігалось в окремому місці, а сам князь через хворобу ніг лежав на возі. Однак старший запорожців не розгубився, негайно розпорядився укріплювати похідний табір. Стягнувши вози, козаки створили з них замкнуте коло, своєрідну фортецю. Вишневецький доручив П'ясецькому взяти на себе керівництво боєм, а сам, не маючи сил сісти на коня, об'їжджав своїх воїнів на возі. Закликав підлеглих навіть до самопожертви задля гідної відсічі підступному ворогові.

Незважаючи на раптовість нападу і чисельну перевагу противника, козаки не лише витримали натиск молдаван, а й стали їх тіснити, і дехто з них почав тікати. Під час бою козаки підносили Вишневецького до тих місць, де було найгарячіше: в од-

ному випадку він підбадьорював бійців, у іншому — давав потрібну пораду.

Бояри кинули у бій підкріплення, і козаки Вишневецького не змогли здолати переважаючих сил противника. Ситуація особливо ускладнилася, коли потрапив у полон Іван П'ясецький. А сам Дмитрашко, як зазначається в літописі, «ухващен бысть и иже с ним мнози живы, и связаны отслани до царюющим града, к самодржцем Сулийменом. И тамо Димитрие лютую испив чашу смерти, прочии же в работу осуждени быша»¹.

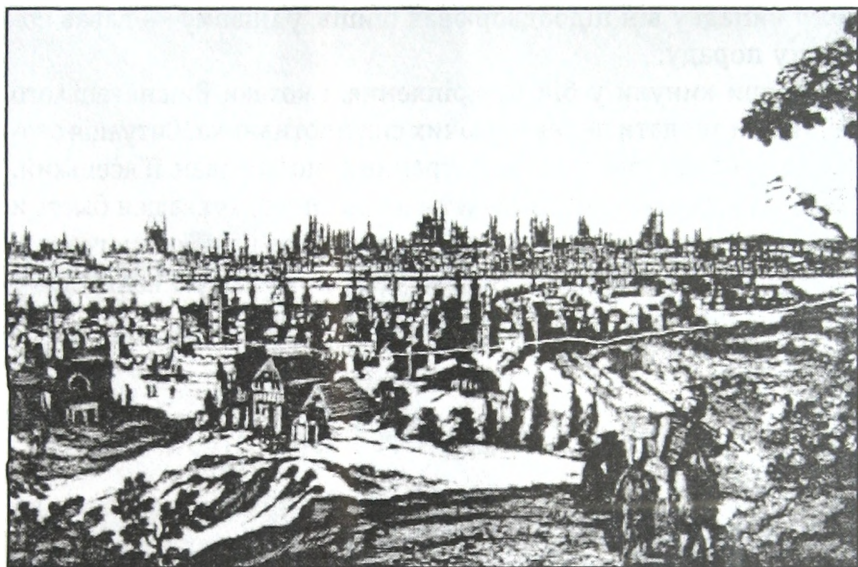
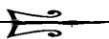
У ЦАРЕГРАДІ, НА РИНОЧКУ...

Коли Дмитро Вишневецький 1563 року вдруге потрапив до Стамбула, славнозвісної Роксолани вже не було серед живих. Тому в столиці Оттоманської Порти не залишилося нікого, хто міг би врятувати українського князя від смерті. Зрештою, як мав поставитися тепер до нього турецький султан, проти якого воював Дмитро Вишневецький? Проти того, хто 1538 року на фортечних мурах Бендер виразно окреслив свої плани: «Я — раб Божий і султан цього світу. Милістю Божою я — проводир громади Мугаммада. Божа потуга й чудеса Мугаммада — мої супутники. Я — Сулейман, в ім'я якого промовляється гутба у Мецці й Медіні. Я — шах у Багдаді, цісар у Візантії, султан у Єгипті, який посилає свої флоти у моря Європи, Магрибу та Індії. Я — султан, який узяв корону й трон Угорщини і віддав їх відданому рабові. Воєвода Петро підняв свою голову, щоб повстати, але копита мого коня втоптали його у землю, і я завоював країну Молдавію»².

Звичайно, в Стамбулі за таких обставин на Вишневецького чекала смертна кара. Польський хроніст Мартин Бельський описує її так: «Вишневецький і П'ясецький були скинуті

¹ Добржанський О., Макар Ю., Масин О. Хотинщина. — Чернівці, 2002. — С. 87.

² Цит. за: Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба (1300—1600). — К., 1998. — С. 51.



Околиця Стамбула, де був страчений Дмитро Вишневецький

з башти (Галатської. — В. С) на гаки, вмуровані у стіни біля морської затоки по дорозі із Стамбула в Галату. П'ясецький помер одразу ж, а Вишневецький, зачепившись ребром за гак, жив у такому положенні три дні, доки турки не вбили його з луків за те, що лаяв їхню віру».

Цей опис, як бачимо, цілком суголосний з пісенним матеріалом. Однак давно усталену в суспільстві думку про те, що князь *Вишневецький і легендарний Байда* — одна і та ж постать, намагався заперечити В. Голобуцький, посилаючись на таке повідомлення французького посла зі Стамбула: «Дмитрашко едва прибыл, как его величество султан приказал его казнить вместе с другим знатным польским паном Пясоницки (Пясецким)». І на підставі цього історик робить висновок: український князь Дмитро Вишневецький не має нічого спільного з героєм народної думи.

Критикуючи М. Бельського, В. Голобуцький заявляє, що той «несомненно, писал свое повествование на основании сведений, полученных из вторых и третьих рук», а от французький посол, «надо полагать, имел самую точную информацию, а может быть, даже был очевидцем казни».

Але ж французький посол, пишучи про загибель Дмитра Вишневецького (до речі, Голобуцький передає його повідомлення не за оригіналом, а за твором румунського історика Гурмузакі), також стверджує, що султан звелів кинути князя на гак.

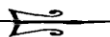
Правдивість інформації М. Бельського засвідчує інший сучасник Дмитра Вишневецького — поляк Папроцький: «Волохи взяли П'ясецького зрадою разом з Вишневецьким і відправили в Туреччину, там замучили їх страшною смертю. В Царєграді над морською затокою, що тягнеться до Галати, були поставлені дві шибениці, одна над другою; на кожній були закріплені два розчепірені гаки (схожі на вила), а на верхній тільки гайка, до якої була прив'язана вірьовка. За допомогою вірьовки підняли П'ясецького й швидко спустили з верхньої шибениці на нижню; він, падаючи, зачепився ребром за гак, залився кров'ю і помер, бо повернувся головою вниз. Після нього подібне зробили з Вишневецьким, але той зачепився ребром і повернувся очима вгору, а потім жив ще три дні, доки невірний не застрелив його з лука, оскільки Вишневецький проклинав Магомета і його віру».

Стосовно цього можна послатися і на румунського літописця Георгія Уреку, який зазначає, що «Вишневецького і П'ясецького султан кинув на гаки в Галаті, й так вони висіли живими до третього дня, постійно лаючи і проклинаючи Мехмета. Турки, як у мішень, пускали в них стріли, прокололи їх стрілами, і так закінчилося їхнє життя»¹.



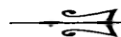
Галатська вежа (сучасний вигляд)

¹ Цит. за: Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. — К., 1980. — С. 60.



Наведемо й поетичне описання мученицької смерті великого подвижника Дмитра Вишневецького, яке залишив нам відомий український письменник Григорій Чупринка в одному з випусків антології «Українська муза» за 1908 рік.

Гей, не гнись, могутня спино,
Не зломись моє ребро!—
Та прощай, прощай Вкраїно,
Ти прощай, старий Дніпро!
Хай же турок не вчуває,
Як терплю я муки й глум,
І старий козак співає,
Розганяє біль і сум.
Оддає він Богу дяку,
Що досяг цього вінця,
Що не знав ніколи ляку,
За Вкраїну до кінця.
До його тут кат нагнувся,
Щоб надати більше мук,
Байда хутко стрепенувся
І вхопив од турка лук.
І тремтячими руками
У султана надалу
Понад злісними катами
Він пустив свою стрілу.
Та пропав даремно замах,
Бо в очах маріла мла.
І в руках кривавих плямах
Поковзнулася стріла!..
Через три дні він скінчився,
Як дійшов до серця крюк,
Та терплячим залишився
Аж до смерті серед мук.
А як турки прибирали
В яму з крюку мертвяка,
В ту сторінку позирали,
Що вродила козака.



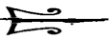
Можемо лише здогадуватися, яких страшних мук зазнавав, висячи ребром на гаку, Дмитро Вишневецький. Чи думав він, що й після цієї мученицької смерті його ім'я лякатиме турків і татар, і ще довгі роки в їхніх документах воно згадуватиметься у зв'язку з новими походами проти орди?

ДЕРЖАВНИЦЬКА ДАЛЕКОГЛЯДНІСТЬ НА ВІКИ

У важкий для вітчизни час, коли вирішувалася її історична доля, князь Дмитро Іванович Вишневецький готовий був віддати своє життя за честь і свободу рідного краю. Він не лише хоробро боронив українську землю від вторгнення ординців, очолював козацькі загони у походах на турецькі замки й татарські улуси, а й узявся сформувати з колишніх утікачів від феодалських утисків Запорозьку Січ на Хортиці — могутню військову силу, незалежну від Польсько-Литовської держави. Спираючись на підтримку московського царя і бойових побратимів з Дону, цей авторитетний козацький провідник поступово перетворював дніпровську вольницю на суб'єкт міжнародних відносин, закладаючи таким чином підвалини української державності.

Саме в державотворчій місії, яку Вишневецький узяв на себе, знайшли вираження його високий патріотичний дух, незламна воля і політична далекоглядність.

Вагомим внеском Дмитра Вишневецького в українську національну розбудову були заходи, спрямовані на поширення вольностей Війська Запорозького на схід і південь. Зокрема, завдяки йому вже через півстоліття Запорожжя стало грізною силою, з якою доводилось рахуватися польському урядові. Так, згодом, 1572 року, король Сигізмунд-Август прийняв на державну службу (для охорони південних кордонів) 300 низових козаків, яких було вписано до реєстру, а 1578 року його наступник — Стефан Баторій збільшив реєстр до 6000 осіб. Тоді ж козацтво дістало привілей на вічне володіння містечком Трахтемировом з православним чоловічим монастирем, перевозом і територією від «Трахтемирова на низ понад Дніпром рікою до самого Чигирини і запорозьких степів, до земель при-



леглих з усіма на тих землях насадженими містечками, селами, хуторами, рибними по тому березі в Дніпрі ловами та іншими вгіддями, а в ширину (ця територія. — В. С.) була від Дніпра на степ, — скільки тих містечок, сіл і хуторів у землях здавна перебувало»¹.

Тобто, йшлося про землі, вже освоєні запорожцями.

Що ж до асени бойових дій українського козацтва, то вона, звичайно, не обмежувалася Подніпров'ям. З початку 50-х років XVI століття козаки стиналися у герцях із степовою ордою і в басейнах рік Орілі, Берестової, Конки, Кальміусу, Сіверського Дінця. І в тих місцях, де князь Вишневецький закладав похідні табори, переогодом повиростали постійні поселення, що носять ім'я свого засновника. Це, зокрема, розташовані на Сіверському Дінці у межах нинішньої Ростовської області Російської Федерації хутори Верхній Вишневецький і Нижній Вишневецький.

Бойові дії запорожців на чолі з Вишневецьким відбувалися і в пониззі Дону. Наприкінці 50-х років князь розташував військовий табір в одному із зручних місць, готуючись до штурму турецької фортеці Азов, а 1570 року там зупинилися українські козаки, повертаючись із походу на Астрахань, і заснували свій новий осередок під назвою Черкаськ. Це поселення згодою перетворилося на організаційний центр фомування донського козацтва, яке витворилося в окремих військовий стан, підпорядкований московському цареві.

Але навколишні хутори й зимівники, особливо на правому березі Дону, зокрема Новочеркаськ, куди згодою переміститься і круг Війська Донського, залишатимуться з українськими традиціями і духовністю. Вони стануть своєрідним притягальним ядром для тих запорожців, котрі перейдуть сюди на постійне проживання, а також пізніших українців-переселенців, які розпочнуть хліборобське освоєння приазовського степу. Зрештою, потім це дасть змогу нашому народові заявити про своє право на ці землі.

¹ Миллер Г. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М., 1846. — С. 43.

Діяльність Дмитра Вишневецького, як бачимо, була спрямована на соборницьке освідомлення українського козацтва, пов'язування його діяльності з усіма землями, що належали в часи Київської Русі українському народові — від Волині та буковинських теренів до Середнього й Нижнього Подоння і далі аж на Кубань, де колись існувало Тьмутараканське князівство.

І цю започатковану ним традицію примножили в часи Хмельниччини промовисті заяви видатного гетьмана, в яких він чітко вказував на крайні українські рубежі на заході: «Тепер воювати буду о віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша, — люди, которіє холопства не витерпів, ушли в козаки... За границу на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи» ¹.

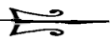
Державницькі турботи Дмитра Вишневецького знайшли своє вираження і в нагадуванні Богданом Хмельницьким московському цареві 1656 року, де західний кордон України: «по Віслу ріку був, аж до угорського...» ².

Державотворчі прагнення князя зробили вплив і на козацьку старшину. Зокрема, генеральний писар Богдана Хмельницького Іван Виговський, готуючи до підписання українсько-шведський договір, заявив 18 січня 1657 року шведському послові Веллінгу, що козацька старшина не збирається «вступати ні в які трактати, доки королівська величність (Карл Х. — В. С.) не признає за нами право на всю Стару Україну, або Роксоланію, де грецька віра була і мова ще існує, — до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано» ³.

¹ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. II. — С. 118.

² Документи Богдана Хмельницького. — К., 1965. — С. 502.

³ Цит. за: Сергійчук В. Українська соборність. — К., 1999. — С. 8—9.



Ідея українського соборництва набула серед народних мас такого поширення, що після смерті Великого Богдана козацька рада висунула 1658 року таку умову підписання Гадяцького трактату: «Домагатися насамперед удільного Руського князівства, при нім воєводств: Волинського, Руського, Подільського і Белзького в короні, а в князівстві Литовським — Пинська, Бихова, Стародуба, Овруча й чимало інших земель»¹.

На відміну від київських князів Володимира і Ярослава, котрі «розв'язали національну справу руську найясніше й найпрактичніше, бо мечем. Вони мечем злучили всі руські землі в самостійну державу руську. Козацтво під Гадячем поставило її другий раз ясно, але вже внаслідок дозрілої в козацтві свідомости національної. Українське козацтво, особливо образована його часть, вже мало цілком ясний національний ідеал»².

Такий національний ідеал, вважає цей автор, «маємо дотепер в італійській революції в 1848-ім році... більша половина німецької національної території злучилася в одну державу дотепер в 1870-ім році. В 1870-ім році Бісмарк додумався до того, що Іван Виговський зробив уже в 1658 році»³.

Але якщо в тому тріумфальному для німців 1870 році, наголошує Вячеслав Будзиновський, їхня думка, національна ідея ще не дозріли були до з'єднання всіх етнічних земель свого народу, то українське козацтво «ще в 1658 році гукало: «Всі землі руські — не тільки три українські воєводства, але і Подільське, і Волинське, і Руське — мають бути злучені в Руське князівство»⁴.

Козацька ідея, як переконливо довело життя, підвищила здатність українця до творення власного самоврядування з подальшою його еволюцією до державності, бо світогляд козацький масштабніший, а простий хлібороб, як підмітив П. Кашинський, думає «вузькопросторово, не виходячи за межі своєї громади».

¹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 87. — С. 97.

² Будзиновський В. Гадяцькі постулати і гетьман Виговський. — Львів, 1907. — С. 9.

³ Там само. — С. 21.

⁴ Там само. — С. 22.

Ця ідея виховувала в українцеві чуття честі, відповідальності перед цілим народом, зрештою, чуття національної гідності.

Саме вона позбавляла українців нав'язаного їм упродовж століть почуття меншовартості, давала змогу усвідомити свою належність до особливого ордену; повертала народові його високу моральність, встановлювала нові норми поведінки (козак козакові — брат) і таким чином зміцнювала почуття солідарності, висувала на перший план героїчне в національному житті українців, готовність до жертвності, самовідданої боротьби за побудову власної держави.

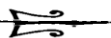


Герб Дмитра Вишневецького

Зрештою, козацька ідея виявилася універсальною, оскільки вона, за висновком П. Кашинського, «охоплює всі сторони нашого національного життя, дає йому новий ідейний зміст, творить нові організаційні форми, сталить наші фізичні й духові сили. Через козацьку ідею потрапимо виконати ті завдання, які наказує нам геополітичне становище України на межі трьох суходолів: Європи, Азії й Африки. Нею осягнемо той щабель потуги, яка властива великим націям».

І ще один надзвичайно важливий момент. Усі ті, хто пробував загарбати Україну, завжди намагалися за висловом Дмитра Донцова, «обезкровити, залякати, фізично винищити або скорумпувати й винародовити провідну верству». Бо в тих випадках, коли ворогам вдавалося знести цю верству, «маса, нарід були легкою здобичею»¹.

¹ Донцов Д. За який провід? — С. 3.



Діяльність князя Вишневецького була спрямована на пробудження патріотичних почуттів у всіх станах суспільства, і саме від нього йде той гарячий імпульс, який у найважчі хвилини згуртовує українців.

Із здобичницьких ватаг, які, можливо, розпорошили б свою енергію на задоволення власних матеріальних потреб, що могло невдовзі призвести до поділу України на окремі регіони, князь Дмитро Вишневецький почав творити лицарську касту, здатну вірно служити рідному народові. Школа козацького виховання виявилася такою ефективною, що її методи почали запроваджувати скрізь.

Ось що писав про це протестант Еразм Глігнер у своєму творі про виховання дітей, виданому в Кракові 1558 року: «Козацтво, над яким опікуються гідні й умілі люди, що неприятели-татар, грубих варварів б'ють і преслідують, як це було раніше й тепер є при Претвичі, князі Вишневецькому, Прокопі Сенявському та інших, воїстину бездоганних і знаменитих геркуласах, в яких заведені такі школи, як у нас, поляків, чи італійців, чи німців, школи наук. І справді, як школи потрібні для навчання, так козаки для оборони кордонів. Тільки тоді або до того часу лише Польща буде процвітати, поки в неї будуть добрі козаки»¹.

Патріотична діяльність Дмитра Вишневецького прискорила процес творення нового ідеалу, з яким український народ пов'язував своє майбутнє. І це знайшло відображення в усній народній творчості.

Козацька ідея була такою потужною, що дала початок оригінальному напрямові в українському мистецтві, який суттєво відрізняє його від мистецтва усіх сусідів. У цьому чимала заслуга й Дмитра Вишневецького.

Зрештою, присвятивши своє життя розбудові козацької ідеї, князь Дмитро Іванович Вишневецький заслужив доброї пам'яті нащадків.



¹ Цит. за: Вестник Европы.—СПб., 1874.—Т. II.—С. 499.



ДОДАТКИ

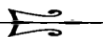
ЛИСТ

КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-ГІРЕЯ
ДО ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА-АВГУСТА
З ПРОПОЗИЦІЄЮ ДОРУЧИТИ КНЯЗЮ
ДМИТРУ ВИШНЕВЕЦЬКОМУ ОГОЛОСИТИ
СПІЛЬНИЙ ПОХІД ПРОТИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ



Великое Орды вольный Царь Давлет-Кирей брату нашему Великому Королю Польскому Жикгимонту-Августу, слово нашо то есть: даем вам брату нашему ведати, иж умыслили есьмо, взяв Бога на помощь, неприятеля нашего Великого Князя Московского воевати, у землю его со всеми людьми своими ехати, для чогож и вам, брату нашему, радим, абы есте с тым неприятелем нашим и вашим жадного миру и перемирья не брали, и взял Бога на помоч, такеж з людьми своими в землю его ехати и воевати, и естли бы на то воля ваша была того неприятеля своего воевать, вы бы на то не даючи ни кому знать до нас через лист свой знать дали, и рок выеханью ознаймить, а мы со всеми силами нашими в тот час вам, брату нашему, на помочь напротив неприятеля нашего будем; а естли бы воли ваше на то не было, вы к нам приставцо людей своих Украинных и князя Вишневецкого, бо он на то умелый коло военных речей, мы взяв Бога на помоч неприятеля нашего воевать будем, о том нам без мешканья дайте знать.

Книга Посольская метрики Великого Княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 годы). Издана по поручению Императорского Московского общества истории и древностей российских кн. М. Оболенским и проф. И. Даниловичем. — М., 1843. — С. 101.



ІНСТРУКЦІЇ

ПОЛЬСЬКИМ ПОСЛАМ КРИМСЬКОГО ХАНА
ДЕВЛЕТ-ГІРЕЯ, ЗОКРЕМА ЩОДО КНЯЗЯ
ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

2 травня 1557 року

Напервей, будучи у Цара, маєть пан Размус поведити: Господар мой, Великий Господар Жикгимонт-Август, Божью милостью Король Полский, Великий Князь Литовский, Руский, Пруский, Жомоитский, Мазовецкий и иных, велел тебе, брату своему, поклонитися и здоровья, брата своего, навести з братскою приязнью розказать рачил.

Потом маєть мовити:

Господар Король, его милость, и Великий Князь Жикгимонт-Август велел тебе, брату своему, поведити:

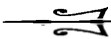
Которие речи писал и всказал еси, брат наш, через посла своего великого Редчеп Шеиха, иж для того нашего посла князя Андрея Одинцевича хотел еси был задержати, же наши войска не были в земли Князя Великого Московского, кгда ты, брат наш, войско поразил. Ино мы первой сего к тебе, брату нашему, о том всказали, иж мы з ним у перемирьи стоим, и негодно было нам присеги и перемирья нарушити до врочных лет, и вам, брату нашему, не было для чого нелюбости за то нам оказывати, и посла нашего так долго задерживати; тым неприятелю нашему и своему потеху даете, бо не толко неприятель, але и в паньствах з обоюх сторон многие лихие люди мысль злую и своволенства перед себе брати и шкودити по Украине почали, и много шкод для того сталося под Украинными нашими городаы прошлого году.

А еще всказывал и писал ты, брат наш, абыхмо поминки тебе послали, Магмет-Кирею Цару даваные, и о шkode купцу Цесара Турецкого Адрахмана Кафинца, што ему четъвертого году сталося от козаков, якобы справедливость ему не вчинена, только сто юфтей з замку нашего Черкаского вернено; и о своих купцов шkode писал еси, што им прошлого лета от козаков стало; и теж есте нам, брату своему, ознаймили о шkode своей и о побранье людей, на выбиранье десятины посланных, и о шkode Очаковской от князя Дмитра Вишневецкого, которие шкодоы купцом абы были поплачоны;

а естли быхмо поминков, яко Магмет-Кирею Цару посыланы, не послали, и шкод купцом поплатить не казали, нарушенъе вечного миру з нашое стороны оповедаючи и держати не хотячи, всказали и писали есте, иж мы первой сего к тебе, брату нашому, отказали о том, же нам ничего уменьшати, а вам, брату нашому, прибавляти над тое, яко в докончаньи описано, не годно. И вы, брат наш, взглянули бы есте в докончанье и порозумеете естли же от нас нарушенъе присеги, або каковыя новые речи походятъ; тамже порозумеете, слушнать бы то речъ нам скарбом нашим нагрожати таковыя шкоды хто ездить свовольне не безпечными дорогами, злаща на наших козаков, то не переведено и не умовлены в том. И взяли есьмо справу от посла нашего, же вы, брат наш, ведомость маєте от своего слуги Асан Кгула, яко свовольне тые купцы ишли на Товань и при них граблен наш толмач Муха и слуги старосты Черкаского от козаков Московских, которіе бы ради паньства наши в неприязнь звели. Ведъ же мы не хотячи шкодников терпети в наших паньствах, велели всих козаков перед послом вашим ставити в Киеве и в Черкасах, кому бы вину дано, абы з них справедливость учинено и справа карано горлы винных. А естли бы ся крили таковыя винные козаки и при замкох не были, ино в кого в той шкоде обвинять, и кгда прийдуть таковыя обвиненные, и нашим городом абы их твердым везеньем осмотревши, вам, брату нашому, от воеводы нашего Киевского ознаймено, а вы, брат наш, за тым всказаньем ушкоженных пошлете ку праву, а там справедливость без фольгованья станется з винными; кгдаж мы винным фольгги чинити не кажем и карати срокго велим, яко скоро у ведомость нам таковыя речи приходят, хотяж з вашею стороны за таковой выступ ниhto не скаран, которіе шкодники паньств наших не только абы вам не ведоми были, але и десетину людей невинне побраных в паньствах наших на вас, брата нашего, берутъ, и невинне побранные до паньств наших не ворочаються. И ач за такими речми добре бачим, што не нами и не з нашею стороны приязни доброе и миру вечного переказа дееться; однако ж не хотечи в том правды и слова нашего зменьшити, к тебе, брату нашому, посла вашего учествовавши и вдаровавши со всим добрим от двору нашего отпустили есьмо, а через нашего посла тебе, брату нашому, вси поминки, которіе по доброй воли нашей и для братства и приязни вам давати обещали есьмо, яко в докончанью описано шлем. Вы б, брат наш,

тое приязни наше от нас вдячни были и посла нашего также со всим добрим к нам отпустили бы есте, маючи бачность, яко годно братскую приязнь важити и послов честовати.

Што ся дотычет князя Дмитра Вишневецкого, ачь есьмо в листе нашом к вам о том писали и через посла вашего всказали, же то все, што он чинит без нашего ведома чинит, якож и на Днепр шол, не маючи росказанья нашего; и потом порозумети можете, брат наш, же и до Цесара, его милости, Турецкого земли ходил над волю нашу, и яко там принят был, то вам ведомо быть може, бо он вернувшись до паньств наших поведаль, же там жалованьем осмотрен был, да и от тебе, брата нашего, ласку знал дей, и про тую причину большей сторожу польную на него прекладали есьмо, то держачи, же он будеть умети заховатися людем вашим, познавши ласку от вас, але на Днепр ходити он росказанья нашего не мел; около чого нам дал знати з якое причины там шол, и замочок на Хортицком Острове забудовал. И то мы все вам, брату нашему, по достатку ознакомили, для чого жедаем вас, абы есте тую шкоду вашу на малый час якобы в занедбанье положили, и его от наших дверей неласкою своею Царскою не устрашали, и дали ему покой, поколя мы ведомость возьмем о тых слухох, што нас из стороны Московское доходят, о чом и Вишневецкий даеть знати, якобы Князь Великий хотел замки свои под ваше паньство подсажати и будовати на Днепре на устьи реки Пслы, альбо его на Хортицы добывати. И кгда бы ся то отменило, хочем тому обычай найдовати, яко бы он оттол зведен и справедливость слушная о шкоды ваши скараньем дознавши, выступу быти могла, а оный замочок будеть ли к руце нашей держан, хочем то так осмотрети, якобы сторожа к упкоеви межи паньств с него была, а зачепьки и шкоды вже бы ся загамовати могли, бо то, брат наш, порозумети можете, кгда вжо тот неприятель наш и ваш Князь Великий Московский умыслил тоеж подступности уживати, яко и продкове его подсажали города ку паньству Козаньскому, того он будеть хотети доводити, хотя на малый час и перестанет, абы не дался в том знати, а усмотревши час свой лацней того девести может, где бы переказы не надевался; але кгда наш замок будеть на том местцу з нашего и вашего паньства выстерегатися будуть силы к обороне того, и не поважишься таковою подступною хитростью розлучати паньств наших своими города, а особливе то пожиток великий будеть к безпечности замков Цесара Турецкого Очакову и Белгороду и чабаном и улусом, же



Московские козаки безвестно приходить Днепром ку Богу и шкодити потому, яко на тот час не будуть мочи; а так тые вси причины уваживши, брат наш, заховаться кажете вашим людям спокойне. А мы теж до Вишневецкого писали, абы он ни которых шкод подданным Цесара Турецкого и вашим, брата нашого, не чинил и козакам чинити свовольностей не допустил, и чинил бы вам престрежены во всем, чогося доведаеть о умысле того неприятеля нашого и вашего, а будеть ли там замки будовати, абы вам, брату нашому, служил так, яко и нам; и потому, брат наш, познаете, же оный замок ку нашей руке есть, кгда Вишневецкий престрогу и службу свою вам оказывати будеть, и козакам, которые при нем, шкод вашим людям чинити не допустить, маючи покой с паньства вашего.

Писали теж есте, брат наш, о Татаре вязни, нас жедаючи, которые в слуги нашого в Гербулта, а некоторые у двору нашого; ино с тых менованных в листе вашем у двору нашого ни одного не было, а до Гербулта послали есьмо, доведываючисе естли живы, а будуть ли невинне у везенье пришли, мы их выпустити роскажем, бо за винными а выступными нам Господарем вкладатися не годно.

Книга Посольская .— С. 133—136.

ЛИСТ

ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА-АВГУСТА
ДО КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-ГІРЕЯ
ПРО СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ,
ДЕ АКТИВНО ДІЄ КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

1557 рік

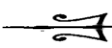
От Жикгимонта-Августа, Божью милостью Короля Польского и Великого Князя Литовского, Руского, Пруского, Жомоитского, Мазовецкого и иных, Великое Орды вольному Цару Давлет-Кирею, брату нашому. Которого посла нашого князя Андрея Одинцевича прошлого году посылали есьмо к тебе, брату нашому, и ты, брат наш, с тым нашим послом прислал к нам посла своего Редчеп-Шейха, и с ним писал и всказал еси до нас, припоминаючи нам о том, што

и перво сего ознаимил ты, брат наш, нам, яко тебе Бог пощастил над войском Князя Великого Московского, кгда ты, брат наш, шол у землю его доведавшися, как бы то он под замки наши Украинные ити мел, и стретившися з войском его поразил еси и в полон многих детей боярских побрал. И того вы, брат наш, доложили в листе вашем, же посла нашего князя Андрея Одинцевича задержати умыслили есте были за то, што з стороны наше войска в земли Князя Великого Московского не были в тот час, кгда вы з войском его битву мели, для чого неприязни против нас наполнитися умыслили есте были; а потом есте споменувши на dokonчанье и присегу, посла нашего з своим послом и з доброю братскою приязнью ку нам отпустили, а нине жедаете нас о упоминки Магмет-Кирея Цара за то. А к тому писали есте до нас о шкодах купца Обдрахман Кафинца, от козаков ему починеных, едучи ему до замку нашего Черкас, четвертый год тому; и пишете, брат наш, якобы в том ему справедливость некоторая не сталася, одно сто юфтей з замку нашего Черкаского через послы ваши вернено; а которые купцы ваши прошлого лете з замку нашего Киева до паньства вашего ехали, ино также на козаков жалуют о шкоду, им учиненую, в их товарах. И после того пишете, же на Днепре, на перевозе Тованьском, у водинадцати голов купцов сегож лета козаки за великую суму товара взяли, абыхмо паньству вашему шкоды чинити не казали, и тых лихих людей зыскавши скарати, и шкоды тые, купцом поделанные, поплатити велели; а не пополним ли того писанья твоего порушенье присяги и миру вечного оповедаеш, яко бы нами ся мир вечный порушити мел; чомуж всему з листу и устного мовенья посла вашего достаточне есьмо порозумели. И дивно то нам по тебе, брате нашом, иж нас наминаете твердо стояти в приязни братской, а сам ты, брат наш, подобно з лихих людей хотенья, которые бы не ради видели приязни межи нас, таковыми речами ку нарушенью приязни оказывается. Добре то паметаючи, на чом дела наши постановивши, присягою и dokonчаньем межи себе утвердили есьмо, якож слово завжды и обетницу нашу тебе, брату нашому, полным, и приязни братское ни в чом не зменьшили есьмо ни коли, по обычаю давному, за которую приязнь нашу хотяж бы паньства нашего боронячи, то вы, брат наш, войску Московскому учинили; ино то вам, брату нашому, годно по dokonчанью чинити, колиж на всякого неприятеля нашего сабля ваша криваяя маеть быти, и не годно

было нашего посла для того так долго задерживати: злеща тые люди Московские под наши замки ити не могли для присяги и перемирья, которое с нами Князь Великий Московский мел на он час, а хотя бы и пошли, от воевод и старост наших Украинных отпор взяти могли за Божею помощю и за нарушеньем присяги Господара их. Ведже однак мы в том щастьи и во здоровьи вернувшисе, вам до паньства вашого вдячность через нашего посланца тебе, брату нашому, оказали и поминками обослали. А о Магмет-Киреевы поминки на он час отказ есьмо вам вчинили, же нам и тебе, брату нашому, тово чинити и з докончанья выступати ни в чом не слушно, и не годно того просити над тое, што в докончаньи описано, и присегами нашими утвержоно. А нине то нам дивно, же вы, брат наш, поновляете тую речь к нам, миром вечным и присегами нашими утвержоную, для того отменити хочачи приязнь свою, або не вдячон тое приязни наше будучи, таковое усказанье ку нам есте учинили, про то в тую речь достаточне брат наш углени: слушноль то, и ким присега нарушивається; бо задержаньем посла нашего не мало злого на Вкраине стало, и смелости людем лихим прибыло: акож многие козаки ваши под замки наши Украинные того лета приходили, а невинных многих людей полоном звели, а иных кровь розлили, и на ком то останеть, обачте вы то, брат наш. А што нам о своих шкодах пишете, и купцом Цесара Турецкого шкоды починенные припоминаете, того всего и наших городов шкода большая причина задержанья посла нашего: потому порозумели неприязнь вашу к нам ваши люди, свовольство взяли, и наших людей сторожа, трудно повстегнути мела, бачачи же ся з ваше стороны шкода в паньствах наших делати почала. А теж ведомо вам, брату нашому, же на Днєпре и Московские козаки прошлого лета были, якже о Караван Башу и товаришов от нашего посла маєт тую же справу, же Мина козак, будучи от князя Дмитра Вишневецкого посылан к вам, то явне поведал, же Московские козаки их громили, с которими он на тот час был. А теж сами в себе в том винни, што на Тованьшли, бо староста наш Черкаский не велел им ити на Товань, ведаючи о козаках Московских, але их отвести от тое дороги не мог, и давал им своих тридцать чоловеков, которые на тот час от тых же козаков ограблены и отборонилися бы дей им, нижли купцы и люди их повтекали от возов, они теж за чужую маєтність голов своих класти не хотели; а к тому толмача Мухуна тот же час ограбили,



и кгда бы наши козаки то чинили, ино бы нашего толмача и старосты Черкаского людей не грабили бы, а так нехай винуютъ тые купцы сами на себе, же тою дорогою ходять. Однакож мы, для братское приязни с вами, писали, и двораница нашего послали до воеводы Киевского державцы Кормяловского пана Григорья Александровича Ходькевича, абы всих козаков Киевских перед вашим послом ставил, если которіе з Московскими сполом в тот час были, а теперъ к нашим городом пришли будуть; и кого познають ваши купцы шкодников своих, с тыми велели есмо справедливость учинити и винных горлы карати, а штокольвек при них найдено будет товаров ваших людей, абы все в целости поворочано; а которые купцы шкодные не приехали се зде, ино от кого менуетъ шкоду, велели есмо у ведомости мети, поколе тые ушкожоные и Кафинец тот приедет, и в том их правом умовать, и потому ж будуть караны винные; а не познаеть ли винных в Киеве, и мы велели Черкаских козаков перед ним ставити, и также як и в Киеве во всем справедливость учинити, пак ли бы в Киеве и в Черкасех не найдено их, ино нехай бы меновали кому шкода, а от кого мы велели их имати; кгда до замков наших укажуться, и твердым везеньем их укрепивши, вам, брату нашему, то ознаймити, и коли пойманы будуть, и вам, брату нашему, то ознаймити, вы на он час тых кому шкода пришлете на право; бо и тому Кафинцу Цесара Турецкого давно бы вжо справедливость сталасе, коли бы сам приехал и меновал своих шкодников, а для тых речей и ни для чого иного не есть годно приязни и миру вечного рушити, а в том Богу сотворителю винну быти человеку не належить. Якож стерегучи, абыхмо ни в чом слова и правды наше тобе, брату нашему, не зменшили, посла вашего учествовавши и ударовавши, з братскою приязнью отправили есмо к тебе, а с ним и нашего посла великого пана Размуса Богдановича Долкгирда, а через него вси поминки годовые тобе, брату нашему, царевичом, царицам и всим слугам, которые межи нас доброго дела стерегутъ, и што в докончанью писано, шлем. Вы бы того посла нашего и тую братскую приязнь от нас вдячне приймовали и без мешканья к нам посла нашего отпустили бы есте со всим добрим, якобы наперед добрая братская приязнь межи нас ся множила и неприятели бы наши с того смутились.



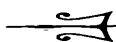
ВІДПОВІДЬ

ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА-АВГУСТА
НА ЛИСТ КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-ГІРЕЯ
ЩОДО ДІЙ КНЯЗЯ ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО
НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

1557 рік

От Жикгимонта-Августа, Божью милостью Короля Польского, Великого Князя Литовского, Руского, Прусского, Жомоитского, Мазовецкого и иных, Великое Орды вольному Цару Давлет-Кирею, брату нашому. Што ты, брат наш, писал и всказал еси к нам, же князь Дмитр Вишневецкий прошлого лета осм сот овец, и стадо не малое коней ваших взял, и людей десятины выбирати посланных побрал, и Очакову шкоду не малую учинил, и ни которое ведомости не мели есьмо, и тебе, брату нашому ведомо, же он отъехал был от нас и с паньства нашого до земли Цесара его милости Турецкого, але вернувшись оттоль до паньства нашого, поведил, иж Цесарь Турецкий его в службу принял был и датком осмотрел, а потом вольно с паньства выпущон, да и от тебе, брата нашого, ласку там будучи знал, и нам было тое с подивеньем, же он без наше воли там ехал, а так ласкаве принять и цело вышел до панства нашого. С тое причины розумели есьмо, же большей будеть схилен людем вашим и недопустит козаком шкоды чинити улусом и чабаном Цесара, его милости, Турецкого, познавши ласку и жалованье, и про то поручили есьмо ему сторожу польную; то пак осени прошлое дал нам знати он, што козаки Московские под Очаков минулого лета приходили и шкоду учинили, и после того з ним ся зняли на Богу, и тое ему дали знати, же з розказанья Господара своего на нашом кгрунте на реце Днепре у в острове Хортицы замок забудовати мели, и помоч великую и поминки от Великого Князя ему обещали, абы им помогал и служил бы Князю Великому, чого он не учинил, паметаючи на веру и цноту предков своих; але отступивши их, знался з нашими козаки Низовыми, и там замочок забудовал на Хортицы, на котором дей вы, брат наш, его добывали з великим войском вашим, пришедши тое зимы Генвара месяца и болшей трох недел там есте стояли под оным замком. А теперь он пишеть к нам о помоч, надеваючисе Князя Великого под тот замочок, або там где близко будовати, бо

дей то первой еще порозумел от тых Москвич, што были старшими над козаки Московскими, и от посла Князя Великого к нему и до козаков наших посыланого, наставляючи его ку службе своей, же Князь Великий Московский и тым же умыслом продки и отец его и он под Казань города свои под ваше паньство подсаживати хочеть. Чому хотяж быхмо вери не дали, тогды от инших старост наших Украины Московское маем ведомость, же войско свое Князь Великий поготову маешь, и в тую сторону ку паньству нашому обернути славить будовати замок на устьи реки Пслы, або где инде при Днепре нижей наших городов, што бы было з немалою небезпечностью паньства вашего, кгда бы от наших городов засадил своими замки. Ино за вашим, брата нашего, писаньем и всказаньем хотели есьмо обычай тому находить, якобы Вишневецкий с тое Украины звезден, и справедливость и каранье дознавши, выступу вчинить над ним, нижи кгда к нам пришли таковые речи з границ Московских; обачили есьмо, же не есть безпечно зводити его оттол за такими слухи, а злаща, же над волю замок там будовал, и, яко нам пишете, брат наш, вам шкоду учинил, абы он неласки ваше боячися, за вашим писаньем оного замочку не опустил, который Московские люди осадивши лацно бы и другой будовати могли, а то бы шкоду и небезпечность немалую вам, брату нашему, злащаго родом Цесара Турецкого Очакову и Белгороду принести могло, кгдаж козаком Московским Днепра отнять нелзабы, и вже бы без перестани чобаном и влусом шкоду чинили, а на наших козаков складали, хотячи межи нас неприязнь вложить. Ведь же естли оный замочок остоиться, и к нашей руке будет держан, може быти оттоль безпечная сторожа для покою межи паньств, а Московским козаком на Днепр приходити нелзо будеть. И дивно то нам, же вы, брат наш, на так малую и легкую реч, сами есте особою своим рушили, злаща кгда есте то на нас вложили, а то бачечи и помнечи, яко з давних веков за предков наших в приязни паньства наши суть, и ничего злого от наших городов Украинных вашему паньству не придалося, але еще большая осторожность, кгда каковый выступ от лихих людей злодейским обычаем станеться, борзде зыскати могут. А так для тых причин и теж, штобы его боязнъ неласки наше в страх и розьным мыслям не привела, не годилося нам Вишневецкого теперь оттоль зводити, и писати есьмо до него казали, абы он ни которое шкоды Цесара, его милости, Турецкого подданным и вашим не чинил и козаков



гамовал, а шкодити не допустил, и еще слышачи небезпечность какову альбо будованы замку поблизу паньств наших, же бы вам чинил ведомо и так властне яко нам Господару, вам, брату нашому, служил бы; и вы бы, брат наш, о той шкоде вашей терпеливость мели на малый час, и того бы есте ему, якобы преизрели, абы он не знал гневу вашего Царского, а за то не надевалбысе неласки наше, и занедбали бы есте его и с тым замочком во упокой, покул певности доведаемся о умысле Великого Князя Московского и о посаженье замков под ваше паньство. Што есьли бы не отменилося, яко нам ведомо пришло, и вы, брат наш, постережете того, абы от нашего паньства ваше земли не разлучил своими города; бо есьли один город поставить, станет потом их болшей, и лацно то можете обачити, акая бы небезпечность с того была, про то не допустили б есте и з Божьею помочю оборонили ему будовати замку на Днепре. Мы теж людем нашим тое Украины велели готовым быти, и маючи певность о том, хочем того з Божьею помочю mocno боронити; а если Вишневецкий ку нашей руце тот замочок забудовал, он будет ласки ваше, брата нашего, стеречи и приязни межи паньствы нашими, и служити будеть вам как и нам Господару, а мы теж потом будем таковые причины находить, яко бы з онаго замочку стороже межи паньствы и покой подданым, а з ним о шкоды справедливость и каранье за выступ быти бы могло.

Книга Посольская. — С. 138—140.

ЛИСТ

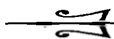
ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА-АВГУСТА
ДО КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-ГИРЕЯ
ШОДО ДІЙ КНЯЗЯ ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО
НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

1558 рік

От Жикгимонта-Августа Божью милостью Короля Полского и Великого Князя Литовского, Руского, Пруского, Жомоитского, Мазовецкого, и иных Великое Орды вольному Цару Давлет-Кирею, брату нашему. Сих часов месяца Февраля дошла ведомость нас от воевод и старост наших Украинных, иж Царевич твой, брата нашего,



Магмет-Кирей Солтан Кгалкга с князи, уланы и мурзами вашими и з войски немалыми в паньства наши безвестно вторгнувши в землях Подолских коруны Польское и Великого Князства Литовского шкоду великую огнем и розлитьем крови в лон многих людей побрал, над присегу душою твоею Царскою на вечный мир учиненую. Што если з волею и ведомом твоим сталося, порозумей то, брат наш, годилося то учинити убезпечивши нас присягою, и задержавши так долго посла нашего великого пана Размуса Богдановича Долкгирда при собе, яко негодно межи Господарей таковая неприязнь сталасе: ач перво сего, и то еси на присегу свою учинил, же того зрадцу нашего Вишневецкого из замочку Хортицком, хотяж над волю нашу забудованом, але в границах паньств наших з войски своими добывати тягнул и збурил тот замочок, а не хотел еси на писаньи нашем перестати, яко есьмо до тебе волю нашу ознакомили, же Вишневецкий там долго быти не мел, а подданными твоим справедливость стала бы ся з ним, а сторожи с того замочку для шкоды межи паньств не напереказе было бы твоим людем, брата нашего, але и овшем ку пожитку и помочи, того еси брат наш не хотел терпети и в том докончанья нарушил. Ведь же не так явне неприязнь открылася, яко на тот час, и уваж брат наш в себе, естли то, брат наш, ку лепшому вчинил еси, и сам головою своею рушился против так легкой особе, и с паньства нашего его выслал, который пожиток с того маеш? И еще яко ведомость нам доходить, иж тот Вишневецкий с помочю Князя Великого Московского з немалым войском вытягнул на поле, а забудуеть ли замочек який, снать ни для чого иного то вчинить, одно абы от Господарств наших твое паньство отлучил, и в том бачечи наперед всякие пригоды, што пригожається великим Господарствам, злаща за нездержаньем присеги, о том можете помыслити и с того порозумети, же таковую смелость неприятель ваш перед себе взял, чого первой не важился, теперь на то умысл свой обернул, видячи тую явную неприязнь твою против нам, отколя вашим войскам ку обороне таковых замков будованья помоч завжды быти могла. А так вси тыи причины добре обачивши, лацно порозумееш, яко здержал еси слово и присягу свою, и каковую безьпечностью паньство свое упевняеш, запаметавши, што ся многим продком твоим пригожало, с чого большей ся с продки и паньствы нашими приязнили и потному коню отпочиненье в паньствах наших мевали, ты, брат наш, и присягу здавна зашлую приязнь межи паньствы нарушаеш, а то сам ведати можеш, котрым Господарем Бог Створитель за несправедливость помсты не вчинил, в чом мы



его светую милость велико хвалим, же есьмо тебе, брату нашому, все подле докончанья правили и слово наше твердо здержали. Якож и на сесь час стерегучи слова и присяги наше, наминаем тебе, брата нашего, абы еси подле докончанья и присеги своее то нам правил, а полон и все побраное через посла нашего и вашего до нас отпустил бы еси вборзе, и вси шкоды нагородити казал, и того посла нашего великого не задерживаючи, отправил бы еси до нас. А о тых, естли хто над волю твою царевича на то привел, помыслил бы еси, каковым слугою ест тебе, брату нашому, и роду твоему царскому так вазньачи, и неприязнь мно- жечи межи нас и паньствы нашими, которых з великих причин а здавна в доброй приязни были потребны и пожиточны приязню своею пань- ству вашему, и таких бы еси скарал, яко в докончаньи описано, а мы за то братскую приязнь и вперед з вами держати и подле докончанья прави- ти будем; за чим неприятель ваш таковое смелости брати перед себе не будеть, и хотяжбы и почал будовати города ку шкоде паньству вашему, перестати того умыслу и перед ся взятья мусить, слышачи, иж ты, брат наш поправуючи присяги и докончанья, такую приязнь нам окажеш, и лацней каждому неприятелю своему будучи з нами в братстве селен быти можеш. А з сим листом послали есьмо до тебе толмача нашего Мухедима.

Лист до матки Царевы в тоеж слово.

Книга Посольская. — С. 141—143.

ЛИСТ

ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА-АВГУСТА
ДО КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-ГІРЕЯ
З ВІДРЕЧЕННЯМ ВІД ДІЙ КНЯЗЯ
ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО
НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОРУБІЖІ

1558 рік

От Жикгимонта-Августа Божью милостью Короля Полского и Ве-
ликого Князя Литовского, Руского, Пруского, Жомойтского, Мазо-
вецкого и иных, слуге доброму брата нашего Давлет-Кирея воль-
ного цара... Дошла нас ведомость от воевод и старост наших Укра-
инных, иж царевич брата нашего Магмет-Кирей Солтан Кгалкга



с князи, уланы и мурзами и з войски немалыми в паньства наши безвестно уторгнувши, в землях Подольских Коруну Полское и Великого Князства Литовского шкоду великую огнем и розлитьем крови невинное в людех и иных добрах учинил, и в полон многие люди побрал над присегу душою его, брата нашего, Царскою на вечный мир учиненую. Ино писали есмо о том до брата нашего вольного Цара, естли бы то з волею и ведомом его сталося, абы то порозумел брат наш, чи годилося то учинити, убезпечивши нас присягою и задержавши так долго посла нашего при собе, яко не годно межи Господарей таковая неприязнь сталася: ач перво сего и то он, брат наш, над присегу свою вчинил, же того зрадцу нашего Вишневецкого на замочку Хортицком, хотяж над волю нашу забудованом, але в границах паньств наших, з войски своими добывати тягнул и збурил тот замочок; а не хотел он, брат наш, на писаньи нашем перестати, яко есьмо ему волю нашу ознакомили: же Вишневецкий там долго быти не мел, а подданным его, брата нашего, справедливость стала бы ся з ним, а сторожа бы с того замочку для шкоды межи паньствы не на переказе была его подданным брата нашего, але и овшем ку пожитку и помочи; того он, брат наш, не хотел терпети и в том докончанье нарушил. Ведже не так явне открылася неприязнь, яко на тот час, и кгдаж ты, близкий Господара своего слуга, иж подвезался еси для доброго межи нас стеречи, ты бы то брату нашему мовил: нехай то обачить и порозумееть брат наш и вси добрые слуги его, если так лепей учинил, яко теперь слышим, иж Вишневецкий з силами Московского на поле вытягнул ку забудованью замочку на Низу. Кгда таковое явное неприязни нам, брат наш, не оказал, не смел ся того неприятель его и наш важити, розумеючи, же бы помоч завжды была силам, брата нашего с паньств наших боронити будованья таковых замочков, абы не отлучил паньства брата нашего от наших Господарств; а про то вси таковые причины и прошлые дела также и иные посторонные земли на бачности маючи, нехай брат наш обачить, к чому доброму приходить, и яко Пан Бог платить кождому нарушение и нездержанье присеги. Мы с того его светую милость велико хвалим, же ему, брату нашему слово нашо здержали, и подле докончанья все правили, а которим ся обычаем брат наш противко нам заховал, и яко присегу свою здержал, то сам лепей ведает. Ведь же и теперь еще вивиделося нам напоменути его, брата нашего, через лист наш, а зложити то з наше прися-

ги, што есьмо повинни ему, яко брату нашому, чинити и простерегати всякое речи и sprawy его, абы Божью ласкою ку доброму коньцу приходили. Про то будешь мовити Господару своему: абы докончанье межи нами и паньствы нашими учиненое и присягою его утверженое направили, абы приязнь братская межи нами не вменшивалися, а правячи он, брат наш, по докончаньи и присязе своей, нехай бы полон и все побраное через посла нашего и вашого до нас отпустил вборзде, и вси шкody нагородити казал, и того посла нашего великого не задерживаючи, отправил до нас; и как донесены будутъ слова наши к нему, брату нашому, на листе нашом писаныи, так бы нехай, паметаючи на братскую приязнь, во всем к нам и к паньством нашим заховался как годиться, а таковых хтобы над волю его царевича к тому привел, и таким слугою ему и роду царскому оказался, а вазьячи и неприязнь множачи межи нас и панствы нашими то будеть чинил, нехай бы он скарал, а яко в доконканьи описано. А мы познавши такую приязнь его и вперед з ним, братом нашим, приязнь заховувати и подле докончанья правити будем.

Книга Посольская. — С. 143—144.

ІНСТРУКЦІЯ

ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА-АВГУСТА
СВОСМУ ПОСЛУ В КРИМУ РОЗМІСУ ДОВГІРДУ,
ЗОКРЕМА, СТОСОВНО ОЦІНКИ ДІЙ КНЯЗЯ
ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО
НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

25 квітня 1558 року

Жиггимонт-Август, Божью милостью Король Польский и Великий Князь Литовский, Русский, Прусский, Жомоитский, Мазовецкий и иных.

Послу нашему Ордыньському пану Размысу Богдановичу Довгирду. Ознаймуем тебе, иж тых часов сын брата нашего царевич Магмет Кирей Солтан Кгалка, запаметавши приязни предков и паньств наших и наше зычливости и ку предком отцу его и ему самому, по в весь час яко сел на том паньстве отец его вдячне от нас оказованные, и николи не зменшоное, и овшем от часу большей



и вдячней приспорати есьмо братское приязни не переставали, он не помнячи на присягу отца своего, чого снать не вчинил бы над волю отцовскую, а естли з волею его то вчинил, тогда сам царь и з ним посполу зламавши присегу и убезпечивши паньства наши присегою и задержаньем тебе так долго при себе, а вторгнувши тот царевич с князи и уланы и мурзами и з немалыми войски в паньства наши на Подольи в Коруне Польской и в Великом Князстве Литовском великую шкоду, сказу и плен огнем и мечом учинил и в полон людей многих побрал; а мы от тебе жадное ведомости мети не могли, о том и теперь не вемы, што ся с тобою дееть. А так о тых шкодах шлем до Цара толмача нашего Мухоедыма, и которим обычаем лист до Цара писан, копею в сем листе нашем шлем до тебе. Ты бы вырозумевши с того листу нашего, именем нашим Цару мовил и с присяги его, которую нам учинил и в докончаньи описал, быти с нами в доброй приязни до живота его и по нем его потомкове з нашими потомки, напоменул его. Мы з стороны наше во всем здержали и выполняем ему, брату нашему, правду и слово наше твердо держим; а он нам такою неприязнею то платит и еще безвестно впустивши сына и люди в землю нашу, нехай то обачить, естли то ему ставшися Господарем оное годно чинити а казити давно зашлую приязнь и поприсежоный покой. Бо естлибы не хотел он паметати, з яких причин и потреб продкове его приязнь с продки нашими держали, тогда и памятников еще в своем паньстве найти может, яки пожиток то им приносил, и завжды потному коню отпочиванье мевали в паньствах наших; и если коли так безпечне неприятель замки под паньства его подсажати важился за продки его и за его самого, коли таковое явное неприязни нам не оказал, бо завжды помочи силам его с паньств наших незабороненье такового будуванья сподевался. Теперь обачивши таковую неприязнь, по два кроть явне оказаную, то есть, же на Вишневецкого з великими войски под Хортицу стягнул; а хотяж Хортица была забудована над волю нашу, але вжды в границах паньства нашего лежить. Не мел того он чинити нам, звлаща же есмо писали к нему не хочечи там Вишневецкого мети; он на том писаньи нашем не перестал, а отстрашил его с паньств наших, што пожиточнейшого себе вчинил? Нехай то порозумееть тым так вторгненьем в паньство наше Царевича, яко ся неприятель мыслью поднес, и где Вишневецкий з людьми Московского на тот час. То вже Царь добре ведати может и

забудують ли замочок на Низу Московский, якую безпечность то паньству его, брата нашого, принесет, лацно то обачитися может. Про то мовил бы еси Цару, абы тое, што вже ославилоса межи всіми посторонними суседи нашими, направил также явною братскою приязню, а полон увесь побраний с тобою, послом нашим, в наши паньства отпустил бы, и тых хто Царевичу того допомагал, скарал бы. Нехай, бо хто смеет радити нарушати присягу, тот николи добра дому его Царському зычити не может, кгдаж Пан Бог явною пометою такового выступу карати не омешкивает. А направить ли то брат наш приязню своею к нам, и невинных людей, в полон побраних, до паньств наших вернешь ли, тым присязе своей досыть учинить, а от нас завжды добрую братскую приязнь мети будеть. А послали есьмо тебе на страву, через толмача нашого, сто золотых черленых. Писан у Вильни, лета Бож. Нарож. 1558, месяца Априля 25 дня.

Книга Посольская.— С. 144—145.

ЛИСТ

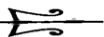
КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-КИРЕЯ
ДО ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА-АВГУСТА
З ВИМОГОЮ ПОКАРАТИ КНЯЗЯ
ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

1558 рік

Великое Орды вольного Царя Давлет-Кирея слово, то есть, Королю Полскому, и Великому Князю Литовскому, Рускому, Прускому, Жо-моитскому, Мазовецкому и иных многих паньств Господару, Жикгимонту-Августу, брату нашему, поклон и братская приязнь. Отцы и продки наши у братской приязни и в захованьи добром, якож и их продки у захованьи и приязни доброй были, и з сего света по-шли, и на долгие часы братскую приязнь держивали, и вы бы вод-луг того обычаю у братской приязни с нами были и впоминки и скарбы ку нам, брату своему, присылали и промежку нас послы ваши и наши ходили, а никому бы шкоды и трудности не было. Мы теж для тое причины з вами, братом нашим, у доброй приязни крепко

быти хочем, приятелю вашему приятелем, а неприятелю неприятелем быти, и на том есьмо присягнули и докончальные листы промежку себе дали, и послали. Ты теж, брат наш, водлуг тогож обычаю и к нам докончанье свое прислали были, якож не мели есте Цесара Турецкого милости паньству шкоды жадное чинити, якож по Днепрским берегом и по полем, которые овцы хоживали, тым шкоды и трудности жадное задавати и козаком своим быдлу всякому шкоды и трудности немели чинити, и на том присягу есте вчинили были. А так Белгородских людей овцы и Очаковское место и корабль перевозны, которим люди и кони воживали, шкоду вчинили и взяли, а так Господару таковую шкоду не малую вчинили. А к тому к нам, брату вашему по бусу по тым полям, с которых овец мы десятину теж бирали, тая десятина нам не приходить, и кром того которые купцы и корованы до нас прихоживали, тых по дорогах самых бьютъ и скарбы их отнимають, и шкоды великие им в том чинять; и еще к тому, которые козаки у Днепре будучи, злый умысл вземши помсту великую чинять и по перевозом людей наших побирають, для которое мы причины Ислам городок на Днепри были постановили для Нагайское сторожи, замочок были справили для всяких сторож и перевозов, и мы з вами маючи братскую приязнь от козаков ваших шкоды жадное не надеваучисе, людей мало у том замочку своем держали, только со два дома, а так водою пришедчи козаки ваши безпечне тот мой замочок взяли и спалили, и в том ми шкоду не малую вчинили. И после того я, брат ваш, до тебе, брата нашего, листы писали, такового збродня Дмитраша абы есте поймавши, могли бы скарати, и промежку двух паньств наших которий злости чинил, у замки ваши Украинные як до Киева, так до Черкас и Канева уездчал, и вы бы есте пославши через лист свой до Украинных урадников своих, могли бы есте розказати поймати его: и вы на писанье нашо ничего не дбали, а его есте такового злочинцу не казали поймати, и мы в том домниманью были, иж он вси тые злые учинки з вашего розказанья чинил, и в том есьмо за жаль великии от тебе, брата нашего, мели; теперешнего часу мне ся шкода от него стала, а пожадвши мало и тебе ся, брату нашему, таковая шкода станеть, которые замки ваши от Московское Украины суть, а коли тые замки у вас будет брати, тогды ся домыслите. А так я, брат ваш, водлуг первое присеги и докончанья хочу быти приятелю вашему приятелем а неприятелю неприязнь чинити, на том стою и

присязе той держуся: иначе то не будеть и дяди моего поминки Магмет-Кирея Цара посыланые и скарб, што я у вас, брата моего, просил, и за то ты, брат наш, от нас не завдячне принял, и мы для двух причин у тебе, брата нашего, просили: одно для тое причины, иж есьмо одного отца дети, а другое, што на неприятеля вашего Московского землю его завжды не отменно воевали, якож и воюем, и теперь на том слове стоим. Естлиж у том есте довниманьи, естли мы не на том стоим, або то вам далеко видиться, ино то вборзде услышите дяди моего, который час поминки и скарб до его хоживали, и теперь до мене будете ль тот скарб посылати, я на присязе и на докончаньи своем буду стояти, а естли мне пошлете, присяга ляжет на тебе, брату нашом. Прошлое зимы сын мой Магмет-Кирей Солтан паньство ваше Украинное пошодчи, збродню вчинил, и в том тебе, брату нашему, невдячно стало, ино он в том без ведомости моее чинил, розказанья моего жадного не мел, одном я его был послал на Украину свою для сторожи от неприятелей своих, и там на сторожи будучи, лихие люди намовили его, и он пошел, и я тое услышавши, послал за ним у погоню его вернути, однож тые посланцы не могли его угонити, якож и толмача вашего Богдана и з своим слугою послал его был угоняти, и в того толмача спытайте и ведомость певную с него возмете. И я, брат ваш, водлуг давное приязни присяги своей на том будучи, Акуш улана послом учинивши, до тебе послал, якобы стреленая стрела от мене, которые слова мои до тебе, брата моего, донесешь, и вы бы его не мешкае, до мене и з Магмет-Кирея Цара упоминками и скарбом отпустили, а нам то от вас, брата нашего, вдячне будеть; а коли тых упоминков Магмет-Киреевских не всхочете послати, тогды посла моего без мешканья до мене отправите. И еще к тому поведили есте, што посла твоего поймали, а инших продали до его милости Цесара Турецкого, з жалобою посылали, же так есьмо слышали, ты, брат наш, з неправдивым словом як посылал, и ты, брат наш, таковые слова слышачи, до мене, брата своего, дал знать, и теперечи посол ваш добр здоров и во здоровьи до вас поехал, а после приезду в том лепей вырозумеете водлуг цноты и по честности своей, хто права вычинаеть, которые люди так чинят и лжывые слова говорить, у таковой речи сором великий бывает; о том бы еси ведал.



ІНСТРУКЦІЯ

ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА-АВГУСТА
СВОЄМУ ГІНЦЮ МИХАЙЛУ ГАРАБУРДІ
ДО КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-ГІРЕЯ
СТОСОВНО ВІДРЕЧЕННЯ ВІД ДІЙ КНЯЗЯ
ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО
НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

1559 рік

Господар мой Божью милостью Великий Господар Жикгимонт-Август велел тебе, брату своему, поклониться и здоровье твое, брата своего, навести мне велел. И подати маеть лист до Цара писаный, а по вычтенью листу будеть говорити:

Господар мой Божью милостью Господар Король, его милость, и Великий Князь Литовский велел тебе, брату своему, говорити:

Посол наш пан Размус Довкгирд с послом твоим, брата нашего, Акуш уланом и товариши его до нас пришли Февраля месяца, и говорил нам именем твоим о том, же што еси в листе своем писал до нас, припоминаючи докончанье межи нами и вами присегою утврждоное, через которое якобы шкоды от наших козаков деяться мели замком Цесаря Турецкого Белгороду и Очакову о корабля перевозного взять меновал, а тебе, брату нашему, с которых пол десятина идет, шкода деється, и вспоминаеш Ослам городок через здрадцу нашего Дмитра Вишневецкого вынятый, за што иж не скаран, то собе в нелюбость покладаеш.

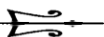
И в том же листе своем вымовляеш сына своего Царевича Адыл-Кгирей Солтана Кгалкгу о шкоде, которую явною неприязнью нам указал без вести в паньство нашо через присягу вторгнувши, невинных людей кров розливал и в полон побрал, же то учинил кром воли твоее, з молодости своее, з намовы лихих людей.

А за тым домовляешся таковых поминков, яко и Магмет-Кирею з ласки и в приязни будучи, а узнавши великую приязнь и послуги на неприятеля, за то продкове наши его даровали ку запоможенью верных слуг его, которые бы ку помочи их напротив неприятеля были воспаганы, абыхмо то давали тебе, брату нашему, и сыну твоему Кгалце Царевичу упоминки Богатырь Солтану, за тож давано, а естлиж быхмо тых поминков не послали, присеги держати

не хочеш. И широко еси писал и всказал о тых речах, чому з листу и всказанья твоего порозумели есьмо.

Господар мой казал тебе поведити:

Што береш ты, брат наш, за причину собе шкоды вашим людям и Цесара Турецкого замком, менуючи только одны наши козаки чинять; ино хотяжбы и так было, тогда для лихих людей присязе и докончанью межи нас рушатися годноль, то брат наш порозумей; бо о таковых шкодах, которые Очаковцы и Белогородцы собе менуют, а сами нашим городом людям и их добытком безпрестани шкоды чинять, и хотяж ты, брат наш, в докончанье их вписал еси, же не мели шкодити, а справедливости з ними не чиниш, и еще с Перекопа козаки им помогают, того о тых шкодников маем, за тоже Цесар Турецкий, его милость, повтягнути своих роскажет, для слова и правды своее, которую нам дал и утвердил. А естли быхмо для злых людей, присеги держати не мели, многобы таковых знашлося, которые хотячи приязнь межи нас рушати, тое бы собе за щастье покладати: яко и Вишневецкий штокольвек чинил за листы Великого Князя Московского, хотячи ся ему прислужити, абы наши паньства в неприязнь звел, чого певне ведомость из листов Князя Великого препис маем, же его до себе перезывал, и поколе Вишневецкий его листов не мел, не важился на Днепр ити, и шкоды чинити. А ты теж, брат наш, тому зрадцы ласку оказывал; он Ослам городок добыл, о чом ач еси нам знати дал, але якобы не маючи гневу, после того дари на вси его люди послал ему и до себе служити звал, а он того твоего листу препис до нас прислал, поведаючи, же ваш человек знакомитый до него о том приездил и при нем мешкал для того Хан Кулыбий, а Шимко Фражанин. Мы иж службы его нам пожиточны не были, того быхмо недбали, яко и первой, кгда был вышел до Цесара Турецкого; але бачачи его шкодником, што он тебе, брату нашому, вчинил, писати до тебе казали есьмо, абы еси в терпеливости был о той шкоде, поколе быхмо на тот замок Хортицкий кого иного пославши и скарали его за выступ. Ты брат наш, не хотел еси перестати на том писаньи настом, але сам собе чинити справедливость с ним умысливши, добывал его в городку, чого чинити не годно было; хотяж он заробил без наше воли, але могла сторожа с того городка быши межи обоими паньствы, а лихий человек скаран бы. Ведь же и в том познати можеш, естли лихим людям ест фоллга у нас, и где ся он обернул по таковом своем учинку, хотяж



твоего, брата нашего, каранья ушол, однакож для неласки наше не смел ку дверем нашим Господарским ехаши, на Москву втек.

И ведомо тебе, брату нашему, кгда первой сего послал еси до нас слугу твоего Аитумуш, жалуючи о шкоде людей твоих на Черкаских козаков, которых кгда поймано, тамже перед тым гонцом горлы карати их казали есьмо, а после того вже шкодники не ворочаются до наших городов, але з Московскими козаки идут и шкодят; оттоль яко и на Очаков приходил Михайло Ржевский, Московский козак, о том ведомо мети можешь от слуги твоего князя Речепа: бо нам ведомость посол наш дал, же в тот час он в Очакове был и вязней теж поймано, а хотя и были козаки, которые з Вишневецким з наших паньств яко зрадцы до Москвы вышли могли меноватисе нашими, аб тым везенья позбыли, ведаючи добрую приязнь нам с Цесаром его милостью Турецким и с тобою, братом нашим, и не только же на Очаков тот Михайло Ржевский приходил, але вжо от колька лет на Днепре лежить, абы шкодячи паньству твоему и Цесарским замком на наших людей складал, а тым неприязнь межи паньствы звести мог, а нашим людям стеречи и боронити Днепра трудно для великих небезпечностей от твоих людей и козаков Московских, злаща же еси сам мощно замочок Хортицкий розмешал и збурил на кгрунт, якобы не хотячи осторожности паньствам мети по Днепру...

А што пишеш, вымовляючи Царевича о шкоду через присягу явною неприязню оказаную нам, поведаячи што з молодости учинил то, без твоего ведома, з намовы злых людей, а тых хто не хотячи добре межи нами, на то его привели, и сами воевали землю нашу не скарал еси, и полону не вернул, только пять душ старых невест и детей малых. А в докончаньи описано таковых слуг карати и полон ворочати без окупы, о которых меновите посол наш мовил, и ты, брат наш, вымовился, поведаячи, што на окупе у слуг твоих посажоны. А естлиж еси не ведал кгда Царевич шол в наши паньства воевати, чомуж не скарал тых, хто при нем ходил, ведаючи присягу твою Царскую и докончанье, а не хотел еси их карати; ино невинные люди полоном до земли твоее приведеные, естли подле докончанья выпущоны, обач то, и за тым неведомостью вымовлятися тебе, брату нашему, негодно; кгдаж десятина и мыто коли продают челедь тебе, брату нашему, идет с таковых полонеников, лацно доведатися, где взяты, в чом тебе, брату нашему, малый пожиток с того, а нам шкода великая паньствам за убезпеченьем

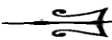
присяги душою твоею Царскою, и не бачачи повстяжливое карности без перестани козаки твои збираючися з Белогородцы подходячи под замки наши Украинные, шкодять, яко и сего минулого лета мешкаючи в Белогороде, а в Перекопе жоны и дети мають, и по два кроть под замком нашим Белою Церковью Норка-Адчанак, также два кроть под Каневом, Ясендчер под Черкасы раз, Суптрикган под Черкасы ж вставичне шкоды чинят. А у в осень у волости Веницкой тыеж козаки село Грешеньское, Прилуки собрали, и тых часов Ноябра три Турчины приходили под Браславль з Белогородскими и Очаковскими козаки, и с твоими, брата нашего, которые их завжды зводят, на наших подданных а уходников и риболов, не переставаячи, берут, за што хотя бы им отдавали им наши подданные, годилобы ся, але для срокгое карности наше не смеють того чинити.

И можеш порозумети брат наш, естли нам по докончанью все выполняется, а который человек твой за то скаран, чим се все злое межи паньствы и невинным людем шкоды деють, а не меньшая причина тых шкод задержанье посла нашего, который водле докончанья не задерживаючи, мел быти отправен, а мешкал там большей году при тебе, брате нашем; и еще пишеш яко бы он во чести хован, а он дал нам справу, же еси казал был ему ехати до Марим очю и баченья твоего далеко, чого учинити не хотел. А слуги твои Биитак и Дербыш Магмет вымышленные поминки по тридцати золотых черленых, а по адамашце и по кожуху лисьему завыйковому взяли на нем силою с приставом твоим, чого негодни они, абы такую невдячность ты, брат наш послом нашим указал для них, звлаща чого не описано в докончанью, а они смели то против присезе, якобы против самому тебе, брату нашему, важитися чинити, и не мели быти гонцы ни от кого иного, только от тых в докончаньи описаных, а теперь многие шлют, которые гонец наш тебе оповедить.

И то теж поприсягнул и в докончаньи описал еси брат наш, на каждого неприятеля нашего с нами вседати тебе на свой конь з силами твоими, чого ты, брат наш, не учинил еси. Кгды есьмо на конь наш против княжати мистру и всей земли Ифлянтской умысливши всести, до тебе посылали, абы еси послал две тисечи людей не для потребы, которое бо помочи на них не надобе было нам, яко не могучи силам нашим стоять пошказши нас в нашем паньстве, поклонилисе нам; але иж бы во всих приятелей и неприятелей наших давно зашлая межи паньствы нашими и верная приязнь твоя ку



нам ославена была, для того есьмо о том до тебе писали, и ты, брат наш, тех людей не послал еси до нас, мы и того невдячне приимовати не хотели, и наше приязни не изменшивали тебе а еще от тех, которые нам покорилися приязнь и поминки тебе еднати хотели есьмо для приязни и братства с нами. А ты, брат наш, яко бы то все о докончанье и присеги занехавши, а приязнь нашу, якобы на сторону откладаючи, невдячность нам оказуючи без всякое причины домовляючися поминков больших, нижили в докончаньи описано, а естли быхмо не дали присягу з себе складаеш, якобы не на Божье имя и не на вечный мир присегал еси, што все ты, брат наш, розбач. А порозумей, наполнил ли еси а справил нам подле докончанья, из якое причины присягу на вечный мир, душою твоею Царскою учиненою, залегко важечи, на сторону откладаеш и поминков Магмет-Киреевых собе и богатырь Солтановых сыну своему домавляешся; колиж тые обадва нам против неприятеля нашего служили и завжды на каждую потребу и росказанье нашо на коню своем седечи, неприятелю нашему неприязнь показывали, а ты, брат наш, як се еси нам и царевич твой до сего часу приязнь оказал, порозумей то сам: годно альбо ест за што нам запоможенье слугам вашим чинити. И тех часов поведал посол ваш, штож сын ваш Магмет-Кирей Кгалкга пошел на неприятеля, и тое войско вернувшисе многих Черкасских уходников побрали, и в том порозумеете, якую приязнь значать люди ваши против нам и паньствам нашим. Мы иж никому того чинити и присеги наше рушати не звыкли, и стерегучи, абы ничим з наше стороны присяга и докончанье не нарушилося, шлем до тебе дьяка нашего Михаила Гарабурду, через которого абы еси волю и умысл твой нам ознаймил и отказал, естли хочеш в братской приязни жити с нами, а свовольных и шкодников повстыгнути; а мы вземши ведомость от тебе через того дьяка нашего, твоего посла з нашим послом отпустим к тебе, брату нашему, со всим добрим и з братскою приязнью. И кгда дознаем верную приязнь твою, брата нашего, хочем о том еще вперед помыслити, абыхмо тебе, брату нашему приязнь и поминки зеднали в той земли Ифлянтской, которая нам поклонилася. Колиж тебе, брату нашему, со всеми приязни зычим с ким в приязни естесмо, о чом всем ширей тебе, брату нашему, мовити будеть тот дьяк наш, в том бы еси верил, што он именем нашим мовити тебе будеть. А поколе тот дьяк от тебе, брата нашего, до нас приедеть, посол твой при нас Гбсподари в ласце и почтливости будеть, и задерживати его не хочем, яко чловека вольного и посла брата нашего.



ЛИСТ

ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА-АВГУСТА
ДО КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-КІРЕЯ
З ВИПРАВДАННЯМИ СУТИЧОК З ТАТАРАМИ
ПІСЛЯ ПЕРЕХОДУ КНЯЗЯ ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО
НА СЛУЖБУ ДО МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ

1562 рік

От Жикгимонта-Августа, Божью милостью Короля Польского и Великого Князя Литовского, Руского, Пруского, Жомойтского, Мазовецкого, Лифлянтского и иных, брату нашему великое Орды вольному царю Давлет-Кирею. Што ты, брат наш, прислал до нас гоньца своего, Антона Чобана з листом своим, даючи нам знати, иж первой сего дед твой, Менли-Кгирей царь, землю Нагайскую звоевавши, не мало людей привел до паньства своего, межи которыми были два царевичи, а тые царевичи дяди твоему служили; то пак з их же роду два царевичи зосталися были, которые злый умысл взявши, прошлое зимы, ехавши до земли до братское, фальшиве двух царевичов учинивши и собравшися з злыми людьми, под замок Цесара Турецкого, под Келею, приходили, и важилися паньству твоему, брата нашего, шкоду чинити, которого злого умыслу их люди Килейские доведавшись, одного царевича з оных фальшивых царевичов с пятнадцатьма товарищи его поймавши, до Цесара Турецкого отослали, якже Цесар Турецкий велел горлы скарати их. А иншие товарищи, которые от них утекли были, тые со три месяцы межи Белгорода и Очакова ходили, о тых брат наш не дбаючи и опустивши их, послал был сына своего, Магмет-Кирея царевича а з ыншими царевичи, з войском своим у землю Московскую воевати; то пак иж товарищи оных фальшивых царевичов людем Очаковским и твоим людем, посланым против послов и скарбу, кони отгромили; што ты кгда, брат наш, услышал, пишеш, иж дал еси знать сыном своим, и сынове твои с трема тисечми людей за ними ехали аж за Днепр, и тых зрадец якбы мели козаки наши за Днепр до паньств твоего перепроводити; и потом слышачи о тебе, же ты, брат наш, сам особою своею против них рушился, они втекли, а иных з них и теж козаков наших поймано было, и казал еси скарати горлы, и, с того веселячися, через лист и гонца своего на, брату своему, о том ведати даеш и пишеш к нам, жебыхмо на Украйнах от того козаков наших повстегати казали, абы они, ведаючи то, же мы с тобою, братом нашим,

будучи у вечной приязни, спокійне ся заховали. Чому всему мы с писанья листу твоего, брата нашого, добре вырозумели и вдячне тую новину ради слышим от тебе, брата нашого, кгдаж сприяем тебе, брату нашому, над кождым неприятелем нашим и твоим всякого звытежства: бо неприятели твои, брата нашого, наши неприятели суть. А которіе козаки с тыми противники твоими скараны, слушне заплату взяли водле заслуги своее, кгда на том учинку побраны; бо мы будучи с тобою, братом нашим, в доброй, братской, вечной приязни, от давного часу вжо рассказали есьмо воеводам и старостам городов наших Украинных, абы они заказали всим подданым нашим и козаком шкод паньству твоему, брата нашого, чинити, под горлы: кгдаж ведомо всим, же мы с тобою, братом нашим, в доброй, братской, вечной приязни мешкаем и певни есьмо того, же и тое учинили злые люди, которые до Москвы обернулись, што лацней ты, брат наш, можеш порозумети, кгдаж за Вишневецким Дмитром много их вышло до Москвы, которые перед караньем обернулись не до нашего господарства, але отколе все злое походить; якож и вси лихие люди з ним там пошли и оттоль на Днепр приходячи шкодять, и до наших городов наворачаються. А однакож мы до воевод и старост Украинных городов наших листы наши писати есьмо казали, приказуючи им, абы они недопустили нашим подданым ничим шкоды чинити, змовлятися з шкодники паньств твоих, и ты бы, брат наш, по тому ж ся заховал, и до паньства нашого людем своим уходитьи и шкод делати не допускат, и от того их повстегал, абыся тым лепей добрая братская вечная приязнь и присега наша и твоя межи нами и тобою на всем, водле докончаней наших, стали заховала, и со всеми силами обернул бы ся еси, брат наш, на неприятеля своего и нашого. А того гонца твоего Антона Чобана до тебе, брата нашого, со всим добрим есьмо без мешканья отправили и отпустили; а ты бы, брат наш, посла нашого великого, пана Скумина Львовича, маршалка нашого, старосту Чернобыльского, который от нас до тебе послан зо всим добрим, незадерживаючи до нас бы еси отправил и отпустил.





НИКОНІВСЬКИЙ ЛІТОПИС

1557 г.



Месяца сентября приехал ко царю и великому князю Ивану Васильевичу всяя Руси от Вишневецкого князя Дмитрея Ивановича бить челом Михайло Ескович, чтобы его государь пожаловал, а велел себе служить, а от короля из Литвы отъехал и на Днепре на Хортицком острову город поставил против Конских Вод у Крымских кочевий. И царь и великий князь послал к Вишневецкому детей боярских Ондreja Щепотева да Нечая Ртищова да того же Михайла с опасною грамотою и з жалованием.

Месяца октября в 16 день приехали ко государю от Вишневецкого Ондрей Щепотев да Нечай Ртищев да князь Семен Жижемской да Михайло Ескович с товарищи; а приказал князь Дмитрей, что он холоп царя и великого князя, и правду на том дал, что ему ехати ко государю, а пошел воевати Крымских улусов и под Ислам-Кирмен, служачи царю и великому князю; а з Жижемским прислал три языки Крымских, а сказывали то же, что и прежние языки.

Сей осени о Покров у него Вишневецкий князь Дмитрей город взял Ислам-Кирмен и людей побил и пушки вывез к себе на Днепр во свой город; а з другую сторону Черкасы Пятигорские взяли два города, Темрюк да Томань, а приходил Черкаской Таздруй-князь да Сибок-князь з братьею, которые были у царя и великого князя на Москве; и царь деи того проведал, что царь

и великий князь не идет на Крым сего году, и хочет деи миритца со царем и великим князем, не оманываясь, а послов де хочет прислати, либо Кангалу-князя, или Сюлешева сына Мурат-мырзу.

Того же месяца прислал к царю и великому князю з Днепра князь Дмитрей Вишневецкий казаков, Дениска Малово с товарищи Путимцов, а писал к государю, что царь Крымской Давлет-Кирей и с сыном и со всеми людьми Крымскими приходил под его город на Хордецкой остров и приступал двадцать четыре дни: и Божиим милосердием и царя и государя великого князя именем и счастьем от царя отбился и побил у царя многих людей лутчих, и пошел царь от него с великим соромом; и докуды в том городе люди будутъ царьским именем, и Крымцом на войну ходить никуда нельзя, и многие Вишневецкой у Крымцов кочевища поосилел.

1558 г.

Месяца января царь и великий князь отпустил на Крымские улусы князя Дмитрея Ивановича Вишневецкого: да с ним Черкасского мурзу Кабартиньского Каньклыча Канукова государь отпустил в Кабарту в Черкасы, а велел им, себрався, ити всем к князю Дмитрею же за пособь; а отпущен в Черкасы на Казань да на Азсторохань судном, а из Черкас им ити ратью мимо Азова. Да со князем Дмитрием же государь отпустил Игнатия Заболоцкого з жилцы, да Ширя Кобякова з детми з боярьскими, да и Данила Чюлкова да Орья Булгакова и иных атаманов с казаки, да сотцких с стрелцы; а велел ему государь ити прямо, а во Псле велел суды поделати и з запасы ити на Днепр. И велел государь князю Дмитрею стояти на Днепре и беречи своего дела над Крымским царем, колко ему Бог поможет.

Месяца апреля прислал князь Дмитрей Иванович Вишневецкий з Днепра ко царю и великому князю жилца государева Ивана Мячкова, а писал с ним, что приходил к Перекопи и сторожей побил за шесть верст от Перекопи, а люди ему встречу Крымские не бывал ни один человек, а стоял и начевал и назавтрее до половины дни за десять верст от Перекопи, и пошел ко Днепру на Тованьской перевоз, ниже Ислам-Кирмени полътретятцать верст, и на пере-

возе стоял три дни, а Крымцы к нему не бывали и не являлись, а сказывают, царь Крымской со всеми людьми был в осаде; и пришел на Хортинской остров, дал Бог, с всеми людьми здорово и тут дождался Диака Ржевского с суды и встретил Диака выше порогов и кошь з запасы оставил выше порогов на Манастирском острове, а детей боярьских, перебрав, которые потомились, отпустил ко царю и государю с Онофреем Лашитцкым, а у себя оставил немногих людей, детей боярьских да казаков и стрелцов, а сам пошел летовати в Ыслам-Кирмень; и приходит на Крымского улусы за Перекопъ и под Козлець хочет, сколько ему милосердый Бог поможет, а на Днепре улусов не застал, потому что король послал ко царю в Крым вестъ, что царь и великий князь послал на его улусы, и царь Крымской улусы все забил з Перекопъ, а сам в осаде был. А Онуфрей Лашицкой пришел ко царю и великому князю с всеми людьми, дал Бог, здорово. — О посылке к Вишневецкому Никиты Карпова. И царь и великий князь послал ко князю Дмитрею Ивановичю Никиту Олексеева сына Карпова и к головам Игнатию Заболоцкому, Ширяю Кобякову, Диаку Ржевскому, Ондрею Щепотеву с своим жалованием з золотыми; а князю Дмитрею, а с ним Игнатию Заболоцкому велел к себе ехать, а оставить велел на Днепре Ширяя Кобякова да Диака Ржевского да Ондрея Щепотева, в коем месте пригоже, а с ними детей боярьских немного да стрелцов; а с казаки велел государь оставить Данила Чюлкова да Юрья Булгакова, помысля государь себе, хочет своим делом промышляти, как ему милосердый Бог поможет.

Месяца октября писал ис Черкас да ис Канева к царю и великому князю князь Дмитрий Иванович Вишневецкий, что он з Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что корму не стало у него, и казаки от него разошлись, а царь Крымской пошел на его город да Турьского люди многие в судех да Волохи, и он за кормом не сел в городе, а пришед, засел Черкасы и Каневы: и государь как велит? И царь и великий князь писал князю Дмитрею Ивановичу, а велел ехать к себе, а Черкасы и Канев велел королю отступитца, потому что царь и великий князь с королем в перемирьи.



Ноября, князь Дмитрий Иванович к царю и великому князю приехал служить, и царь и государь его пожаловал великим своим жалованием и дал ему отчину город Белев со всеми волостми и селы, да в ыных городех села подклетные государь ему подавал и великих жалований устроил. И князь Дмитрий государю целовал крест на том животворящий, что ему служить царю и великому князю во веки и добра хотети в всем и его землям.

1559 г.

Месяца февраля отпустил царь и великий князь воеводу своего князя Дмитрея Ивановича Вишневецкого на Донець, а велел ему приходить на Крымские улусы, суды поделав, от Азова под Керчь и под инья улусы.

Месяца апреля, прислал с Поля ко царю и великому князю воевода его князь Дмитрий Ивановичь Вишневецкий Крымских языков четырнатцать человек, а писал, что побил Крымцов на Яйдаре близко Азова; было их полтретьяста человек, а хотели ити под Казанские места войною, и князь Дмитрий их побил на голову, а дватцать шесть живых взял, и государю четырнатцать прислал, а двенатцать в вожи у себя оставил; и сказывали, что царевич в Крым пришел добре истомен, омер коньми и людьми. Да шел Мишка Черкашенин ко князю Дмитрею же и побил Крымцов вверх Донца Сиверскаго и четырех языков Крымских ко государю прислал.

Месяца сентября Вишневецкий з Дону, а с ним прислали Черкасы Ичюрука-мырзу Черкасского: все Черкасы биють челом, чтобы их государь пожаловал, дал бы им воеводу своего в Черкасы и велел бы их всех крестити.

1560 г.

Месяца февраля отпустил царь и велики князь в Черкасы по их челобитью воеводу своего князя Дмитрея Ивановича Вишневецкого, а с ним отпустил вместе князей Черкасских князя Ивана Омашука да князя Василья Сибока з братьею, и попов с ними христианских отпустил, а велел их крестити по их обещанию и по челобитью и промышляти над Крымским царем.

1561 г.

Той же осени, ноября, приехал к царю и великому князю з Днепра воевода князь Дмитрей Иванович Вышневецкий, а был государською посылкою на Днепре и Крымские улусы воевал, которые кочевали блиско Днепра.

1562 г.

Месяца апреля в 14 день послал царь и великий князь на Днепре воеводу своего князя Дмитрея Ивановича Вишневецкого, а с ним Каневские Черкасы, а велел ему недружбу делать царю Крымскому и королю Литовскому.

Полное собрание русских летописей.—
СПб., 1906.— Т. 13.



М. ГРУШЕВСЬКИЙ

БАЙДА-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ У ПОЕЗІЇ Й ІСТОРІЇ *



Українське суспільство в перехідних століттях XV—XVI, до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочався наприкінці XVI віку, жило тихим, пригніченим, малопомітним життям. Не тільки нижчі верстви, пригнічені польсько-шляхетським режимом, позбавлені всякого голосу і впливу в суспільно-політичному житті, а й самі верхи лише теоретично були допущені до всіх прав і прерогатив «синів коронних». Не лише на західних землях, включених до складу Польської корони, де старе українське боярство до XVI віку перевелось на малозначимі залишки, але і в центральних українських землях великого князівства Литовського, де українське панство стояло ще як мур непробитий, і навіть статутним законодавством великого князівства було в певній мірі забезпечене від напливу й конкуренції елементів посторонніх. Від впливів і участі в керуванні державою українців і тут старанно відсунено: колишній закон, підтримуваний пізнішою практикою, забороняв давати їм визначні посади в центральному керівництві, допускати їх до тісніших, таємних нарад державних і т. ін. Мотивували це тим, що для католицької держави, якою була Литва, православні не можуть бути щирими слугами:

* Дмитро Вишневецький (Байда).— К., 1995.— С. 11—36.

різниця віри витворює різницю і в змаганнях, і таємні справи через це розголошуються. Провід держави і всякі пов'язані з ним благодаті утримувало в своїх руках католицьке панство — Литовське у великому князівстві, польське в короні, і старанно не допускало українців до тих благодатей, моральних і матеріальних; ціла буря знялася, коли в 1520-х рр. князь дав посаду троцького воєводи такому надзвичайно заслуженому перед державою чоловікові, як Костянтин Острозький.

Православним українцям і білорусам щонайбільше діставалася ще служба в місцевій адміністрації, впливи в управі своєї землі. Якась ширша кар'єра була загороджена повністю.

За часів Свидригайла, в 1430-х роках, українське і білоруське панство зробило останню серйозну спробу зламати цю ворожу систему: воно поставило тоді все на карту, підтримуючи Свидригайла, що обіцяв поставити православне панство в одній позиції з католиками. Але партія Свидригайла була погромлена, і після того православні магнати не робили ніяких серйозних дій, щоб поправити своє становище. Змови і повстання Більського і Глинського zostалися родинними конспіраціями, які не здатні були об'єднати довкола себе ширші кола навіть самого панства, заради інтересів якого вони це робили, а не те що найширші кола. Українське і білоруське магнатство мовчки помирилося зі своєю долею і брало те, що могло взяти, не прагнучи рішуче боротися за більше. Урядові кола старанно відсторонювали їх від участі і впливів у політичному житті, від ширшої діяльності і хотіли бачити в них непомітних обивателів, які б якнайменше нагадували їм про своє існування. Українське панство увійшло в цю роль, стало байдужим до політичного життя, до державних інтересів держави-мачухи і зайнялося своїм приватним благоустроєм. Родинні та маєткові інтереси, запобігання ласки сильних і можних і збирання різних крихт, які спадали їм із державної трапези у вигляді місцевих урядів, оренд державних маєтків, помаленьку розхапуваних при цьому, та скромна традиційна опіка над православною церквою, як одиноким проявом національного життя, — от що виповняло життя українського панства до того суспільного і національного оживлення, яке принесли останні десятиліття XVI віку. Мало що виходило за межі такого скромного, обивательського життя, мало чий індивідуальності



виступали сильніше, виразніше на його сірому тлі. Слабли і втрачалися самі інстинкти суспільні, мотиви громадянські в цій атмосфері «привати», родинних і особистих інтересів, маєткових і господарських занять, в якій навмисне затримувала українське магнатство урядова політика. Служба державна, суспільна діяльність, заслуги перед «Річчю Посполитою» в очах його ставали тільки дорогами до приватних вигід, особистих прибутків. Такі першорядні магнати й багаті, як кн. Костянтин і Януш Острозькі, державці головних урядів і держав східної України, не вважали за потрібне видавати що-небудь зі своїх службових доходів на підтримання прикордонних замків, що були в їхньому віданні, — на їхню думку, вони «ані не могли, ані повинні були» займатися їх укріпленням і спихали це на плечі держави. Такий егоїзм викликав нарікання, обурення польських кіл, але він був передовсім природним наслідком того усування українців від всяких впливів і інтересів політичних, які систематично вели ці власне польські кола.

Кінець кінцем упродовж століття, від половини XV до пол. XVI вв., можемо вказати небагато українців, які б відіграли якусь визначну роль в громадському житті, набули собі широкий розголос хоч би чисто офіційною дорогою, «службою» державі. Кн. Кост. Ів. Острозький, гетьман великого князівства Литовського, герой московської війни та прикордонної боротьби з татарами; Остафій Дашкович, другий відомий прикордонник, гроза Орди, — і до цих двох уже нелегко дібрати третього. Небагато можна назвати людей, котрі на арені не офіційній, не службовою кар'єрою, а силою своєї ініціативи, індивідуальності здобули собі значення, зробили вплив на сучасне життя. Михайло Глинський, впливовий фаворит кн. Олександра І, проводир повстання при Жигимонті, що взяв його в рішучу неласку й хотів позбавити всякої сили і значення, — на початку XVI століття. Потім хіба один Дмитро Вишневецький-Байда, що блискучим, променистим метеором перелетів через українське життя середини XVI віку.

Цій цікавій особистості присвячую я оцю розвідку.

Ареною короткої політичної діяльності Вишневецького було не сіреньке обивательське життя Волині, що виростило його, а бурхливе українське пограниччя. Але й на ньому постать волинського князя розмахом і смілістю своєї енергії вирізнялася виразно й сильно, зробивши велике враження на сучасників. Навіть найбільш

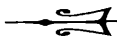
засушені практики-реалісти, непохитні жерці «привати», не могли залишитися неприступними для впливу і чарів його сміливих думок, безоглядного змагання до мети, утопічної в очах цих практиків, але привабної навіть для них своєю відвагою, — сміливістю того, що один із сучасних мислителів назвав «поривом в неможливість», *Strich in Unmögliches*, характеризуючи нахилом до цієї сміливості замислу чоловіка європейської раси. Трагічний кінець, що гідно вінчає це бурхливе, сповнене змісту життя Вишневецького, зміцнив враження, зроблене ним на сучасників. Навіть більше: як кульмінаційна точка, він до певної міри закрив потім саме життя, його живий зміст в очах сучасників, як тінь найвищої вершини покриває панораму узгір'я. Героїчна смерть Вишневецького, як образ перемоги ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсилля хижого бусурменського світу подолати морально світ український, взагалі християнський, стала зараз предметом легенди поетичного опрацювання. У колах українських, польських, литовських за гарячими слідами події історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендарних, з різними поетичними подробицями, барвистих формах. Оповідали, що він скінчив життя, повішений на гак за ребро в Царгороді, й висів так три дні, посміюючись над турками і лаючи їм на нругу Магомета, так що турки, не витримавши цього осквернення, застрілили його й тим перервали муку, на яку його призначили. Дивуючись його відвазі і завзяттю, вони розділили між собою його серце і їли його, щоб собі присвоїти щось від його сміливості й зневаги смерті, яку показав він. Потім чим далі, тим більше різних поетичних *loci communes* вплетено в це оповідання. Султан турецький, повний дивування з хоробрості й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, зробити з нього турка, обіцяючи всякі благодаті, але Байда зневажає те все і йде на страшну смерть, замість того щоб панувати з бусурменами. Висячи на гаку, він просить лук і стріли й стріляє турків, навіть самого султана. Ці перекази опрацьовувалися і в поетичній формі, і один з таких поетичних переспівів у вигляді української народної пісні перелетів до нас через прірву трьох століть, утримавшись на народних устах.

Це популярна пісня про Байду, розповсюджена на всій українській території від Галичини до Поволжя. Ігноруючи реальне життя Вишневецького, вона займається виключно його героїчною смертю.

Зневага до життя у розкошах, зневага до смерті — її провідний мотив; і, пройнявшись ним, поет на місце історичної постаті князя-магната заліпше вважав підставити типовий образ гуляки-козака, що невідомо яким чином опинився в Царгороді й пиячить тут:

В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда — та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку.
Цар турецький к нему присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повисіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й кивається,
Та на свого джуру поглядається:
«Ой, джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький:
Ой бачу я три голубочки —
Хочу я убити для його дочки!»
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку — в головоньку.

Незрозумілою видається подібна заміна імені Вишневецького прізвищем Байди. Чи було це його дійсне прізвище, як вважає дехто, і під ним він перейшов у традицію? Ми в жодних інших переказах не стрічаємо його з цим прізвищем, але це не може достеменно служити доказом, що такого прізвища не було. Та, можливо, маємо тут типове ім'я козака-одчайдухи, яким підмінено в пісні постать Вишневецького. У самій пісні, в деяких її варіантах, пиячіння Байди зветься «байдикуванням»; у сучасній мові маємо такі вирази, як «байдики бити» або «байдикувати» в значенні «лінуватися», отже, «байда» — це байдикуватий, гулящий чоловік. І коли завва-



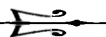
жити, що це було просто характерне прізвище гуляки, у такому разі розривається і зв'язок імені з історичною особою Байди, і перед нами залишилася сама напівлегендарна подробиця — мотив крайньої її зневаги смерті, в історичній легенді зв'язана з Вишневецьким, в поезії перенесена на особу козака-гуляки.

Порівняння пісні з аналогічними темами болгарської і сербської героїчної поезії, проведене останнім часом, підкреслило, однак, при певних аналогіях самостійність основної теми — зневагу смерті і героїчний настрій серед найтяжчих фізичних мук, проявлений українським козаком (тимчасом як у піснях південнослов'янських славиться кмітливість героя, що, зневаживши султана і його віру, щасливо втікає від нього). Це ті, власне, моменти, які висуває наперед історична традиція про Вишневецького. І це дає право вважати пісню історичною якщо не у фактичному, то, сказати б, — у типологічному значенні. Був чи не був повішений на гак кн. Дмитро, але пісня оспівує мотив, в історичній традиції зв'язаний саме з його смертю.

Не стільки, може, і поетичні прикмети цієї пісні, як той інтерес, котрий здобуває вона в зв'язку з цією традицією, були причиною, що цю пісенну тему, пов'язану з цією традицією, не раз опрацьовувано і в новішій поезії. З-поміж польських письменників мотив цей опрацьований одним з найпопулярніших поетів середини XIX віку Люціаном Семенським. Послався він на саму пісню, аніскільки не звертаючи уваги на дійсні факти життя Вишневецького; пізнаючи тільки історичну постать цього українського магната, відкинувши як занадто вульгарну для такого лицаря пісенну характеристику його як козака-гуляки, в дусі свого часу постарався надати своєму герою більше романтичного вигляду. Він показує його не на царгородським ринку, як у пісні, а в султанській в'язниці, де Вишневецький тужить за українськими просторами й намовляє джуру, аби не тратив свого віку при ньому, а вертав на Україну; але вірний джура рішуче не хоче розлучатися зі своїм паном.

Потім маємо дещо підправлений парафраз пісні, зовсім невисокої поетичної вартості.

Польський поет, стерши бурлацький колорит пісні, не зміг влити нового змісту в традиційний образ Байди, тому і вийшов він блідим і безбарвним; лак романтики досить вправно пристав до давнього запорозького образа, й одинокою характерною рисою залишається



кінцевий акорд, що запорозького героя робить носителем польської слави.

У нашій новітній літературі Куліш у другій половині своєї творчості, коли він взагалі так вороже ставився до козаччини і її традицій, суворо осудив також і народну традицію про Байду-Вишневецького. У своїй ідеалізації мусульманського світу він вклав у уста турецького візира, коли той чує за свіжими слідами події складену пісню про Байду, таку характеристику цієї традиції:

О лучче б сі співаки поніміли!
Вони так добре Байду зрозуміли,
Як ми свого великого поета,
Світило тьми, пророка Магомета.
Природо чесна, цвіте жизни чистий,
Тебе низьке принижує й хвалою!
Один дух правди й благости огнистий
До вишших дум поноситья тобою!..

Наперекір цій традиції, яка з блискучого лицаря-магната зробила гуляку-запорожця, Куліш надумав зробити Байду речником ідеальної козаччини, українського лицарства, яким хотів бачити козаччину сам Куліш,— і попередником подвижників українського відродження новіших часів. Це зробив він у своїй драматизованій поезії «Байда», що мала послужити першою частиною його «драмованої трилогії», як образ «староруських» княжих, або, як Куліш висловлюється залюбки,— «варязьких» традицій на тлі нової козаччини, і в пролозі, що попереджує цю «староруську драму», звеличав Байду як великого лицаря духу:

Три сотні й два десятки літ минуло,
Як згас у муках дух правдивий Байди,
А серце в нас лицарське не заснуло:
Так само на землі жадає правди.
Боронячи народню гіпокрену,
Духовну зброю без утоми носим,
І се на лицедійную арену
Свою борбу за правду переносим.
О музо Мельпомено, правди мати!
Дай нам тобі достойно послужити,
Народній дух з занепаду підняти,
Гасителів його посоромити.

Нехай велика люба нам тінь Байди
Од нас лица свого не одвертає,
Нехай признає в нас героїв правди
Й на бороття святе благословляє!

І навіть в уста Байди вкладає таку не дуже скромну автохарактеристику:

Ми, люде правди, родимось для жертви,
Ми кривду жертвою одоліваєм,
Без нас були б людські діяння мертві,
Ми їх безсмертним духом надихаєм.

А своїй дружині Байда обіцяє:

Я пороблю вас правди лицарями,
Високими стовпами християнства —
Не тими, що втішаються кострами
І Божий світ пустошать ради панства.

Одначе виповнити реалістичним змістом цей такий високоідеалістично задуманий образ поетові не вдалося, і врешті-решт його герой зі своїм безплідним киданням із однієї крайності в другу і галасливою риторикою фраз створює враження українського лицаря «сумного образу».

Його спроби організувати козачину (на вифантазуваних поетом, досить мало історичних феодальних підставах) та одушевити її своїми високими ідеалами розбиваються об руйнівні, здобичницькі інстинкти козащини. На цих струнах грають козацькі демагоги, типом яких являється заклятий ворог Байди і всіх «дуків-сріблеників» Ганджа Андибер: вся п'єса побудована на протиставленню козацтва ідеального, репрезентованого Байдою, і козацтва розбійницького, гуляцького, проводирем якого являється Андибер. Кінець кінцем Байда гине в боротьбі з вічною зрадою і підступом з гірким переконанням, що він прийшов на світ занадто рано зі своїми ідеалами вселюдського братства і справедливості:

Родивсь я рано: ще закон і віра
І в нас одні, і в Турка-бузувіра,
І в Москаля, що широко сягає,
І в Поляка, що високо літає.
Не хочу жити! Буде з мене!..



Його план — виконувати свою ідеальну місію під рукою султана, як він її висловлює до своїх товаришів:

Ні, станьмо, без пересуду до віри,
Під бунчуком червоним Солімана,
Наслідника культурників каліфів,
Правдивостю великого султана.
Під ним свободу совісти і віри
Обороняти будемо від Риму;
Його мечем шляхи перегордим
У рідний край від Буджаків і Криму.

Цей план являється не лише смішним донкіхотством у вустах українця тих часів, але і прегірною іронією над дійсними планами й ідеями Байди. Нічим не умотивованим, відірваним від ґрунту донкіхотством залишаються і його наміри «воювать за правду» в Московщині, які закінчуються також докорінно не виясненим розчаруванням:

Там воювать за правду стоє праці.
Земля — як море-океан широка.
Кипить вона і рибою, і звіром:
Кипить і грає силою-снагою,
Удачою, одвагою людською.
Там тільки б велетням на світ рождатись,
На всю вселенну доблесно пишатись.
Та глибоко в ту землю кривда в'їлась.
В серцях підлиз царських закоренилась.
Вони обстали трон високим муром,
Премудрого зробили самодуром.
Крізь золоті самодержавства ґрати
Рикає лев сей — трусяться палати,
А можновладство підступного слова
Все дужчає, мов гідра стоголова.
Воно й мою правицю притомило,
Погнуло і мою лицарську силу.

Після цього нового розчарування Байда нібито переконується, що його клопоти на чужинських дворах не мають ніякої користі:

Шукав я правди по світах широких,
Коло престолів золотих високих,
Та бачу, що шкода її шукати,
Окрім своєї взброєної хати.

Але замість того, щоб взятися за впорядкування тої «своєї хати», Байда вибирається без будь-якого умотивування, без логічного зв'язку з тією новою ідеєю, у нову волоську авантюру, де й гине випадково, викликаючи прихильну оцінку у високоосвічених і відповідно як Байда ідеально настроєних достойників султанського двору. Фінал зрозумілий зі становища туркофільських капризів самого Куліша тих років, але на тлі дійсних відносин тих часів, власних планів і змагань Байди-Вишневецького він звучить як злісна іронія, як повне заперечення його змагань. Байда гине таким чином не як трагічна жертва конфлікту високих ідеалів із стихійною бездумністю реального життя, а цілковито внаслідок характерної йому нерозумності, бездумності власних своїх планів. Через це не викликає він у читача глибокого співчуття, тим більше — знеохочує його і своєю хвальковитістю, несмачною емфазою...

І все ж таки!.. Незважаючи на поразку, якої зазнав Куліш у здійсненні свого плану, я вважаю чималою заслугою його драми, що він у Вишневецькому побачив щось більше, аніж звичайного авантюриста, шляхетно-козацького паливоду, яким уявлявся він іншим. Чи поетичною інтуїцією, чи за співзвучністю своїх ідей з деякими фактами діяльності Вишневецького (москвофільські і туркофільські погляди Куліша і московські та турецькі плани Вишневецького), Куліш відгадав у цих фактах щось більше, ніж просте буяння стихійної сили, — певний ідейний підклад, хоч і розвинув цей ідейний зміст і не історично і з чисто літературного становища — незручно і невдало. В зрозумінні цієї цікавої історичної постаті поема Куліша була все ж таки і кроком вперед.

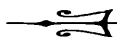
Я не буду заглиблюватися в генеалогічні і біографічні подробиці стосовно Вишневецького. Нам цікаве тільки те, що дасть матеріал для зрозуміння його діяльності та її провідних ідей, а не формальні деталі.

Рід княжат Вишневецьких був гілкою (старшою лінією) князів Збараських, потомків князя Федька Несвизького, славного героя повстання українського панства під прапором Свидригайла. Це був багатий княжий рід, гніздом якого була південно-західна Волинь (Кремінеччина), а два близько розташовані містечка Збараж і Вишневець на теперішній галицькій границі дали ймення двом княжим лініям сього роду.



Дмитро Вишневецький був старшим сином князя Івана, старости чичерського. За народним переписом волинської шляхти, він вважався власником сіл Кушнина, Підгаєць, Окнина, Таража, Комарина, Крутнева, Лопушна в повіті Кременецьким. Була це, як на той час, середня панська «Фортуна». Замість того, щоб розсудливо зайнятись її «закруглюванням» і «розмножуванням» в душі свого становища, Вишневецький запально віддається пограничному, модному тоді спорту — боротьбі з татарами. З такого боку, як одного з найвизначніших представників боротьби з татарами, рекомендує його в своїй записці 1550 року Претвич. Але Вишневецький не вдовольнявся тією традиційною, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й магнати, без великих втрат і ризику роблячи облави на дрібні татарські загони або «луплячи» у степах чабанів татарських чи турецьких. Він хоче наступити ногою на саму пашу бусурманського лева, береться здійснити думку, яка поставала перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована, — хоче заснувати замки на Дніпрових островах як твердині проти татар. Такий проект виношував, як кажуть хроністи, ще в 1530 році славний Дашкович як єдиний спосіб загородити Орді дорогу на Україну; але гадка залишилася утопією, про неї і досі даремно згадують із зітханням. Вишневецький проводить її в життя. На початку 1550 року на острові Хортиці, проти Кінських вод, коло кримських кочовищ, ставить він замок і збирає навколо себе козачину.

Серед цих клопотів Вишневецький несподівано звертається по допомогу до турків. Не знати — чи вчинив він це лише тому, що литовський уряд не давав йому достатньо енергійної помічі, чи це було в його планах — опертися на Туреччину проти Криму. Досить того, що десь влітку 1553 р. він їде в Туреччину. Про це Жигимонт-Август пише до Радивиля, що Вишневецький «з усією своєю ротою, цебто з усім козацтвом і простим народом, яких тримав коло себе», з'їхав до турків — вислав наперед свою козацьку роту, а потім і сам із своїми людьми направився до Туреччини. Це викликало страшенну тривогу в придворних колах, та й на Україні боялися, що Вишневецький наведе турків на Україну. Король у листі до свого швагра і повірника Михайла Радивиля питає його ради, «як би ми того князя Вишневецького до себе мали і яким способом?». Але страхи були безпідставні: на початку 1554 р. Вишневецький приїхав з



Туреччини, одержавши від короля охоронну грамоту, і з початком березня представ перед королем у товаристві воєводи Миколи Сеньявського, свого товариша з пограничної війни, що тепер взяв на себе роль посередника і заступника перед королем.

Роз'яснення Вишневецького кінець кінцем були сприйняті, і він дістав від короля доручення тримати сторожу на Хортиці проти татар. Очевидно, для Вишневецького це була ідея союзу на два фронти. Опираючись на литовсько-польську державу і підтримуючи добрі стосунки з Туреччиною, хотів він держати в руках Крим.

Але смілі плани Вишневецького і повна безоглядність у їхньому виконанні лякали короля. «Під ці часи таких слуг потрібно якнайбільше, тільки не з такими мислями», — писав він Радивилу кількома роками пізніше і тривожно слідкував за діяльністю Вишневецького, аби той не втягнув його в які клопоти. Супроти татар литовсько-польський уряд старався держатися по можливості обережно: формально Крим був союзником Литви проти Москви. Жигимонт-Август побоювався, щоб Вишневецький не зачепив татар якось нетактовно, і виношував думку «звести» його з границі й вислати на війну в Лівонію, навіть хитрощами якось звабити його з Низу аби вислати на заступництво котрогось з його братів. «Не інакше думаємо ми про Вишневецького, — писав він Радивилу наприкінці 1556 р., — як тільки те, що тяжко сподіватися, аби ця справа могла прийти до чогось доброго, навпаки — вона може принести багато лиха. Тому найліпше б звести звідти Вишневецького якнайскорше. І нема ліпшого способу, як твоя милість пишеш: послати йому якісь дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час. І ми вже так і зробили: казали до нього написати, щоб він до нас приїхав на якийсь час, і дарунки деякі казали йому послати. А на його місце казали їхати з ротою братові його дядька і залишатися на тому місці, аж поки він повернеться. Здається, таким чином добре буде його звести».

Але Вишневецький не давав себе звабити ані дарунками, ані запросинами; й уряду залишалося тільки пильно уникати всякого вияву солідарності з небезпечним своїм слугою. Пізніше (1557) Жигимонт-Август на татарські скарги на Вишневецького писав хану, що Вишневецький вів свої плани на власну руку: він, Жигимонт, його на Дніпро не посилав, а потім поручив йому степову сторожу, загалом покладаючись на добрі відносини Вишневецького з Туреч-



чиною і ханом. «Можете міркувати з того, що і до й. м. цісаря турецького він ходив проти волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: він, повернувшись до держави нашої, розповідав, що там дістав дарунки («жалованьем осмотрен был»), і у тебе, брата нашого, ласку мав, і з тих причин ми зокрема й довірили йому степову сторожу, переконані в тому, що він буде підтримувати відносини з вашими людьми, зазнавши від вас ласки». І Жигимонт-Август старався показати ханові, який то корисний може бути для нього самого і для Туреччини Хортицький замок: він буде обороняти татарські й турецькі володіння, улуси їхні і чабанів їхніх від усяких зачіпок і прикростей, особливо з московської сторони, бо якраз, мовляв, то московські козаки чинять ті зачіпки.

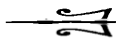
Але ця традиційна полохлива політика литовська Вишневецькому була не до вподоби. Тимчасом як литовський уряд силкувався утримати добрі відносини з кримцями й навернути їх проти Москви, Вишневецький якраз звернувся до московської сторони. Правдоподібно це був його власний план, справді природний і логічний: ігноруючи суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючись на обидві ці держави, що однаково терпіли від Орди і з українських пограничних земель своїх протиставляли козацьку оборону тим руїним атакам Криму. Сама ця політика не була нова. Уже в 1530 р. хан скаржився великому князю литовському, що черкаські старости, ігноруючи ворожнечу Литви і Москви і союз Литви з Кримом, використовують на свою службу путивльських козаків (цебто з українських земель великого князівства Московського), посилають їх на татарські улуси разом з козаками черкаськими й канівськими. Цілком зрозуміло, що й Вишневецький задумав залучити до спільної боротьби з Кримом Московську державу й суперництво їхніх інтересів з традиційним нацькуванням Орди одного на другого замінити спільною боротьбою з цим спільним ворогом. Але Вишневецький мав всі причини не хвалитися передчасно такими планами з огляду на офіційний союз Литви з Кримом проти Москви, а в московських колах зі свого боку не мали причини віддавати ініціативу цього ефективного плану чужинцеві Вишневецькому. Офіційний московський літопис говорить про перші стадії боротьби з Кримом як про діло самих московських воєвод, ігноруючи Вишневецького. Але він був, без сумніву, правдивим ініціатором цих планів. Найліпше це видно з того,

що в московських колах ці плани також скоро відпадають так само несподівано, як виникли з виступом Вишневецького.

У березні 1556 р. московський уряд заповів похід на Крим, Дніпром на Низ, під улуси кримські. Керівництво дано дяку Ржевському; вихідною точкою мав служити Путивль. Ржевський мав побудувати човни на верхів'ях Псла і з путивльськими козаками йти «добувати язиків», «провідувати про царя» (хана). Офіційним приводом служили вісті, що хан збирається походом на московські землі. В дійсності, очевидно, спонукали до того московський уряд ради й представлення, зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, учасників його нових заходів і планів. І при великій обережності і неособливій скороспішності московської бюрократії мусимо думати, що свої заходи щодо спільної акції з Москвою Вишневецький мусив зачати задовго перед тим — десь слідом по своєму візиті в Туреччину. В червні Ржевський уже повідомляв про свої успіхи. Він писав, що на Дніпрі приєдналися до нього козаки черкаські і канівські, кількістю 300, під проводом своїх отаманів Млинського і Михайла Єськовича. З ними і зі своїми путивльськими козаками Ржевський пішов під кримський городок Іслам-Кермен (на долішнім Дніпрі, коло перевозів, де тепер Каховка), але татари мали вісті про них й зачинилися в замку. Козаки захопили тільки коней і худобу й пішли під Очаків. Тут здобули «острог» (місто), побили турків і татар, забрали багато «язиків» (полоняників) і пішли з ними назад. За ними погналися санджаки (турецькі коменданти) з Очакова й Тягині з великим військом, але козаки в Дніпрових очеретах зробили засідку, побили з рушниць багато людей і змусили їх вернутися. Потім під Іслам-Керменом догонив їх калга з великою ордою і («с ним весь Крым, князи й мирзы», як писав хвалькуватий дяк). Козаки укріпилися на Дніпровім острові й почали відбиватися від Орди, відстрілюючись з рушниць. Шість день атакували їх татари, але взяти не могли й відступили кінець кінцем. А козаки, зайнявши вночі кінські стада, забрали їх на острів і, перетворившись з річного війська в кінне, пішли навпростець через степи. В усій тій реляції відсутня найменша згадка про Вишневецького, фігурує тільки сам дяк Ржевський. Думаю, що це трудно зложити на саму хвальковитість цього московитина, адже Вишневецький намагався передчасно не відкривати своїх карт перед ханом, не розривати відносини з ним і для того не висувався



наперед зі своєю участю в протитатарських намірах, а навіть приховував її. У литовських колах його стосунки з Москвою не були таємницею — московські послы, перебуваючи у Жигимонта влітку 1556 р., чули там, що Вишневецький «отъехал к Москве», хоч формально посольство до московського царя від Вишневецького записане тільки у вересні 1556 р. На литовському дворі його сміливі плани викликали разом з тим і тривогу перед можливими політичними клопотами від його акції, й живі симпатії до цих планів організації широкої боротьби з Кримом спільними силами християнських держав. Як, з одного боку, в московських колах, так, і з другого, — в литовсько-польських Вишневецький ширив ідею спільної боротьби своїм відношенням, своїм прикладом, і його думки викликали співчуття. Його стосунки з Москвою не будили невдоволення в литовсько-польських колах з огляду на поставлені ним завдання, принаймні — це невдоволення в значній мірі нейтралізувалося усвідомленням тої користі, яка мала з того вийти, коли б вдалося справді організувати таку спільну боротьбу. На жалі хана з причини козацького нападу 1556 р. литовський уряд відповідав, можливо, заспокоюючи його. Запевняв, що цей напад був ділом козаків московських, а Вишневецький у нім участі не брав і ні в які спільні заходи з тими московськими козаками вступати не хотів: московські люди заохочували його служити Москві й помагати їм збудувати замок для великого князя московського на Хортиці, але Вишневецький на це не здався, держить хортицький замок для великого князя литовського і тримається козаків низових, а з московськими не заходить (це була офіційна закраска, свідомо, мабуть, надана литовським урядом акції Вишневецького з минулого року). Жигимонт-Август повідав ханові про небезпечність московського плану — всунутися московськими замками над Низ Дніпровий, пригадав подібну тактику Москви супроти Казані й лякав подібними перспективами Крим; поставивши свої замки під Перекопом, Москва буде пильнувати того, щоб взяти й Крим в свої руки. Тому радив поки що в таких тривожних обставинах не заходити в суперечки з Вишневецьким: пізніше, як ці обставини проминуть, великий князь розбере справу, й, коли б Вишневецький був винуватий, він його покарає й забере з Хортиці, а поки що він там дуже потрібний супроти московських планів: Москва, можливо, навіть буде старатися силоміць забрати Хортицю собі, а якби Вишневецького звідти

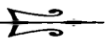


вивести, то вона зараз би захопила його замок. Татарам і туркам литовський замок на Хортиці дуже буде корисний, захищаючи їх від московських козаків, а щоб сам Вишневецький не зачіпався з татарами, про це він, Жигимонт, йому накаже, і певний, що Вишневецький покаже ханові свою зичливість.

Але хан не міг слухати цих намов, бо Вишневецький, навпаки, виступав проти Криму все більше ворожо. Восени 1556 р. (десь у жовтні) він сам чи, може його козаки, напали знову на Іслам-Кермен, здобули сей замок, забрали з нього гармати й перевезли до хортицького замку. Розгніваний хан, здається, з початку хотів звабити до себе Вишневецького: прислав йому дарунки й лист, закликаючи до себе на службу, але Вишневецький на те не здався, і тоді хан, як тільки Дніпро покритися кригою, вибрався походом на небезпечного сусіда.

В січні 1557 р. він підійшов під хортицький замок з великими силами — «з сином і з усіма людьми кримськими» й силкувався його добути. Більше трьох тижнів (24 дні) тягнулася оця облога, але кінець кінцем здобути замку не удалося, й хан вернувся з великими втратами. Вишневецький спішив сповістити великого князя про цю огню пробую своїх хортицьких укріплень і планів і просив разом «посилити його замок людьми й вогневою зброєю», щоб далі боронитися від Криму. Але литовський уряд так маніфестувати свою солідарність з Вишневецьким супроти Криму не відважувався. Великий князь у відповідь на донесення Вишневецького висловив своє вдовolenня за «сталість і мужню оборону», обіцяв прислати «жалованье», але разом рекомендував Вишневецькому не загострювати відносин з Кримом, пильнувати, щоб козаки не зачіпали татар і турків і т. ін.

Ці ради були не на часі. Відносини до Криму у Вишневецького стали на вістрі меча, і про якесь поліпшення їх не було мови. За зимовим походом 1557 р. прийшов новий, ще більший, десь улітку: хан приступив знову з Ордою під Хортицю, разом з ним турецьке військо на човнах і поміч волоська, і цього разу взято Вишневецького в блокаду. Подробиць, на жаль, не маємо. Кінець кінцем не стало на Хортиці провіанту, козаки стали розбігатися від Вишневецького, і кінець кінцем він мусив відступити з Дніпрового Низу далі на Україну, в Черкаси. Тут знову-таки, очевидно, не знайшов він ніякої реальної допомоги для своїх планів боротьби з Кримом і ви-



рішує нарешті йти у Московщину, шукати там нових засобів реальної допомоги для своїх планів, бо Москва стояла на воєнній нозі з Кримом.

Як я вже згадав, формальні відносини з московським урядом були започатковані Вишневецьким рік перед тим, восени 1556 р., хоч фактичні відносини мусили існувати вже перед тим. Московський уряд прислав йому «жалованье», але кликав у Москву.

Вишневецький їхати в Москву не квапився; зложив присягу перед московськими послами, що приїде й служити буде, а поки що вимовлявся війною з Кримом. Але під кінець 1557 р., не маючи інших ресурсів, він приїхав до Москви, зложив тут на жадання уряду присягу вічної служби цареві й дістав великі надання і доходи: «в вотчину» (ділчине володіння) місто Белєв з усіма волостями й селами, як було за белєвськими князями, багато сіл під Москвою, багато дарунків грошима й вбранням і на приїзд десять тисяч рублів — величезну суму, яка найліпше показувала, як Вишневецького цінили в Москві і яке велике значення йому надавали.

Перед московськими політиками розвиває Вишневецький всі ті ж свої плани спільної боротьби проти Орди в союзі з Литвою. І вони знаходять тут повне співчуття. Полишаючи в стороні всяку дальшу ідеологію, московським політикам було однаково інтересно і розірвати союз Литви з Кримом, втягнувши її у війну з Ордою, і приборкати Орду. На початку 1558 р. організувалась велика кампанія на Крим під проводом Вишневецького. Сам Вишневецький мав іти слідами кампанії 1556 р. — побудувати на верхнім Пслі човни і човнами йти на Низ; з ним вислано значне московське військо, і, крім того, мав він згромадити коло себе козаків. Кабардинський мурза Канклич мав разом з ним іти зі сходу «на пособ» Вишневецькому. Вони мали об'єднатися з Вишневецьким в Іслам-Кермені і відси мав він «над крымським промышляти, — сколько им Бог помочи подаст».

Разом із тим вирішено вислати посольство в Литву, щоб заохотити литовський уряд до спільних заходів проти Криму. Подібний привід давало те, що хан, розгніваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гнів на литовській Україні, — незважаючи на всі спроби литовського уряду, можливо, спихнути з себе всяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалі не допустити до розриву з Кримом. З початком року калга з двадцятитисячною Ордою неспо-

дівано напав на Браславщину, поруйнував і пограбував її й поближкі волості подільські — Хмельницьку, Барську й інші сусідні околиці Волині й Поділля та з величезним полоном (рахували його на 40 тисяч) вийшов собі спокійно, перше ніж зібрали на нього якусь силу. Навіть ще с дороги частина Орди вернулася назад і ще раз шарпнула на прощання. Покладаючись на враження від цього нещастя, московський уряд постановив, як висловилося боярська ухвала, «короля о дружба задрати», доки він не помирився з Ордою, аби його відвести від хана. Цар посилав на цю тему грамоту досить загального змісту, а послам поручав пояснити, що він, цар, жалує розлиття крові християнської і шукає способів «християнству избаву учинити от насилування татарского», для того він відкинув всякі відносини з ханом, вислав Вишневецького на Крим і бажав би в союзі з князем Литовським «християнство от бесерменских рук отселе боронити» без всяких апетитів на литовські землі.

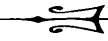
Ця ідея була стрічена з повним співчуттям у литовських колах. Ост. Волович, що вів переговори з московськими послами з поручення великого князя, і українські магнати, як князь Острозький і князь Степан Збараський, і сенйор литовського магнатства Радивил — всі висловлювали свої симпатії таким планам і бажанням, щоб між двома державами прийшло до тривкого порозуміння на цьому ґрунті й вони виступили супроти Орди. Але при тому не перемовчувано й певних скептичних зауважень щодо такої спільної акції. Боялися, що всю користь від знищення Орди загребе Москва й змінить свою позицію проти Литви. Вказувано, що кримського хана приборкати не тяжко: «єсть за що на нього стати і не хитра річ таким двом державам його з Криму зовсім вигнати, але за нього, як за васала свого, заступиться Туреччина, і боротьба з нею упаде на саму Литовсько-польську сторону, і не знати, чи піддержить її Москва». З другого боку, за старими традиціями і прецедентами, будили певні підозріння ці московські заходи на Нижнім Дніпрі: неважаючи на всі запевнення Москви, що вона не має ніяких планів на литовські землі, боялися, щоб з того не виникла якась інтрига. Московським послам казали, що супроти місії Вишневецького вже був даний наказ іти в Київ литовському війську — берегти литовські інтереси, і тільки миролюбні запевнення московські через це посольство стримали цю експедицію.



Кінець кінцем великий князь литовський через своїх послів заявив своє розуміння ідеї союзу проти бусурман і бажання вести у цій справі подальші переговори. Рішено було для цього вислати спеціальне посольство. Але коли це посольство, вислане ним до Москви в кінці 1558 р., поставило цю справу, з московського боку подано умову, що має бути наперед укладена вічна згода між обома державами, на підставі даного стану володіння. Литовські послы не згодилися на це, бо це значило б виріктися всяких претензій на землі, забрані Москвою протягом століття (Сіверщина, Смоленськ). І на тім справа розбилася. Жигимонт-Август перед тим обсилав хана докорами за його нелояльність: за походи на хортицький замок і зруйнування цього замку, бо хоч він, мовляв, поставлений без волі литовського уряду, але на території литовській. Дорікав за татарські напади на Україну, бо, крім згаданого великого походу, стався цілий ряд менших, і учасники їх залишалися непокарані. Але по всіх докорах, кінець кінцем, супроти такого обороту переговорів з Москвою відновив знову союз з Кримом, звернений проти Москви. І політична ситуація, що захиталася була, таким чином вернулася в 1559 р. до старого.

Це був сильний удар Вишневецькому. Плани спільної, скомбінованої атаки на Крим силами Москви і Литви, розвівалися вкінці. Вишневецький мусив розраховувати на сили однієї Москви. А Москва, захоплена все більше боротьбою на балтійському узбережжі, не могла особливої енергії розвинути на чорноморському, та й трудно було на такім віддаленім, відірванім театрі війни розвинути сильнішу акцію — незважаючи на дуже корисні обставини. За словами Курбського, що ставив у велику вину і московському, і литовському урядам занедбання кримської справи, Орда була тоді дуже ослаблена посухою, голодом, пошестями. При спільній боротьбі Москви й Литви, безперечно, можна було Орду приборкати дуже сильно. Без Литви, при дальшім суперництві з нею, це було далеко тяжче.

У кампанію 1558 р. Вишневецький, як повідомляв у Москву, пройшов до Перекопу, але в середину Криму не пішов, а відступив на Таванський перевіз. Кримців ніде не було: хан забрав усю Орду за Перекоп і скупив усю силу до оборони. Іти й атакувати його там Вишневецький не вважав можливим, — мабуть, чекав допомоги. З Москви йшов до нього дяк Ржевський з припасами; зійшовся з



ним у Порогах, Вишневецький відсвіжив свої сили, відіславши до Москви нездалих, потомлених, і з новими вибранцями, але невеликим контингентом пішов літувати в Іслам-Кермен. Він мав у плані похід поза Перекоп, під Козлев (Євпаторію), але з Москви, куди він вислав про це вісті, дістав наказ лишити на Дніпрі московське військо і козаків з Ржевським і іншими московськими воєводами, а самому їхати до Москви. Можливо, що супроти непевного становища Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі. На другий рік (1559) план походу в середину Криму був виконаний, але його поручено вже московському воєводі Адашеву, а Вишневецького вислано на Дон, звідти напасти на Крим. Московське військо, виїхавши з Дніпра на море, висадилося в Криму, спустошило ближчі околиці, нагнало великого страху. Натомість роль Вишневецького була зовсім не визначна. На новий рік йому дали ще дальшу місію — відправили на Кавказ до черкесів, з якими мав він діло попереднього року. Може бути, що московське поняття про одноплемінність дніпровських черкас-козаків з кавказькими черкесами мали також свій вплив на такий план, але Вишневецькому така місія могла подобатися хіба що з браку чогось цікавішого. З Кримом Москва більше не хотіла зачіпатися: зроблене в Криму враження від московських походів хотіла використати, щоб стримати хана від нападів на московські землі. Вся енергія Московської держави спрямовувалася на лівонську війну, що готова була кожної хвилини перейти у війну з Литвою (й дійсно перейшла в 1561 р.).

Вишневецькому з його планами не було що більше робити в Московщині. Та й війна, що розпочиналася у Литви з Москвою, ставила його перед литовським урядом у фальшиве становище «зрадника», чого він теж не міг собі бажати. Влітку 1561 р. ми бачимо Вишневецького вже знов на Низу. З Монастирського острова (вище Хортиці), що за 30 миль від Черкас, вислав він до свого брата, тодішнього старости черкаського Михайла, лист, заявляючи своє бажання вернутися назад у Литовську державу й оправдуючися тим, що його виїзд до Москви мав місце під час перемир'я й не мав ніяких злих намірів (це була правда). Разом з тим і козаки, товариші одісеї Вишневецького, заявили також про своє бажання вернутися додому й просили охоронних листів. Король поспішив «прийняти в свою ласку господарську» Вишневецького, так само повівся і з козаками, тільки поручив старості черкаському й воєводі київському

розвідати, чи нема між ними учасників очаківського погрому 1556 р. Якби були вони, і можна було б з цієї причини сподіватися якогось невдоволення з боку турецького і татарського урядів, що тих ворохобників прийнято назад на Україну, то намовляти тих козаків, аби вони не лишались на Україні, а йшли на Лівонську війну — дістануть на то «даток і живність». Та ледве повернувшись, Вишневецький зараз же розпочав якісь плани на українському пограниччі. Зачепився з турками під Очаковом, потім робить якісь нові походи, викликаючи сильне невдоволення при дворі. Незважаючи на всі свої вибрики, він все-таки цинився сильно в двірських сферах, не кажучи про популярність в ширших шляхетських і нешляхетських колах. Коли він з другим подібним авантюрником Альбр. Ласким приїхав під кінець 1562 р. на сейм у Пйотркові оправдатися перед королем, — вітано їх оваційно. «Прийняли їх і вітали великі товпи: вияснили, що поступали чесно, тому ласково були прийняті королем і вину їм пробачено». А коли скоро по тому Вишневецький захорував, — думав, що його отруєно, — король звелів своїм лікарям його лікувати. Слідом, не вийшовши ще добре з хвороби, невгамовний князь вмішався в волоські справи — і тут проторюючи дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельницького включно. Звабив його до того приятель, той Альбрехт Лаский, що вже перед тим вмішався в волоські справи, — підтримував узурпатора, т. зв. Горакліда, або Деспота, але потім розірвав з ним. За його прикладом Вишневецький взяв участь в молдавській усобиці. Проти Деспота піднялося повстання під проводом молдавана Томші, і серед цього замішання Вишневецькому подано надію теж на господарство: «інші волохи, не хочачи Томші, саме тоді, як Томшу проголошувано господарем, післали по Вишневецького». Вишневецький прийшов з козаками, але молдавські партизани підтримали його слабо, і перш ніж вони прилучилися до нього, Томша без великого клопоту погромив його військо. Дмитро, або Дмитрашко, як його тут називали, мусив утікати, але він був хворий і не міг тікати на коні. Їздив на возі, а на возі від кінної погоні утікати було трудно. Тому сховався в копі сіна. Але селянин, приїхавши по сіно, викрив його там і видав його ворогам. Томша інших учасників цього походу пустив до Польщі, покалічивши їх на наругу, — сам різав їм носи і вуха, — а Вишневецького з одним подільським шляхтичем Пясецьким відіслав до Царгорода, де їх чекала смерть, оповідає

сучасний польський хроніст. «Бідний Дмитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нині або завтра рано»,— писав 15 жовтня французький посол в Царгороді, а два тижні згодом додає: «Бідний Дмитрашко тільки що прибув, як його величество султан казав його вбити з іншим великим паном з Польщі по імені Пісоніскі (Пясецький), що за своє життя давав баші 20 тис. дукатів; решту його вояків післано на галери, крім одного, що служив Деспотові,— його повішено». А цитований Бельський, сучасник, розповідає так,— очевидно, на підставі тих оповідань, що ходили по Україні і Польщі: «Султан казав Вишневецького і Пясецького почепити на гаках на тім розі, як їхати до Галати. Пясецький вмер легшою смертю, бо, падаючи, зачепився за бедро, а головою обернений був униз, і тому кров його скоро залляла. А Вишневецький зачепився за ребро, очима догори, тому жив до третього дня, аж турки застрілили його з лука, бо проклинав Магомета».

Трагічна смерть гідно вінчала це бурхливе життя, і та популярність, яку ще за життя здобув Вишневецький своїми сміливими авантюрами і планами в широких колах,— як бачимо зі звістки про овації, вчинені йому на сеймі перед смертю,— була ще незмірно збільшена і утривалена самим образом мученика християнської культури в дикій пащі хижого бусурменства.

Що ж дійсно вартісного, цінного, пам'ятного було в цім бурливім, казковім житті?

Поминаючи випадкове або неясне, бачимо, що серед цих — на перший погляд, нібито несподіваних перекидувань від однієї держави до другої, від одного плану до другого, виступає одна центральна ідея, один план, який ці нібито не пов'язані між собою, круті повороти, ці стихійні метання авантюристичної енергії зв'язує в одну суцільну акцію. Це ідея оборони України від татарської руїни способами більше агресивними — приборкання й знищення Кримської Орди силами України і сусідніх зацікавлених держав, по можливості забезпечивши нейтральність Туреччини.

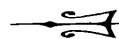
Не вдовольняючись давнішими формами боротьби з Ордою, практикованими козаicinoю і пограничними старостами та панами, Вишневецький рішається заложити оборонне гніздо козащини на Низу, в самім центрі «Дикого степу», виганяє татар і турків з їхніх степових кочовищ і грозою походів в глибину татарських осад



стримує Орду від нападів. Наскільки значні були козацькі сили, згромаджені ним, ми не знаємо. Те, що відомо нам про розвій козацьких сил у тих часах, велить думати, що дуже значні вони не були. І після Вишневецького козацькі контингенти не піднімаються вище 2—4 тисяч: східно-південна Україна в тих часах була ще дуже слабо залюднена, козащина в значній мірі рекрутувалася з приходнів з дальших волостей, які на зиму розходилися по своїх краях. Степ не був ще так освоєний, як піввіку пізніше, і низова козащина не могла опертися на масову колонізацію передстепів'я. В цьому лежала перша причина слабкості планів Вишневецького: він дійсно прийшов з ними занадто рано з цього погляду, він ще не міг опертися на саму українську стихію.

З огляду на малосильність козащини, взагалі пограничного українського елемента, Вишневецькому приходилося шукати співчуття і підмоги від політичних організацій, що розпоряджали «силами тилу», дальших українських і неукраїнських земель. Але тут дії його розбивалися на політичному суперництві цих держав. Москва й Литва не могли забути своїх історичних рахунків, не вірили в можливість щирої солідарності й боялися, що знищення Кримської Орди зміцнить тільки шанси протилежної сторони. Туреччину утримати в нейтральності було трудно, як з огляду на її зверхні, сюзеренні права на Крим, так і через те, що зміцнення козащини в степах порушувало інтереси чорноморських турецьких осад і пограничної турецької адміністрації, що мала різні доходи і з степових випасів та кочовищ, і з татарських нападів на українські землі; жалі їх на Вишневецького, на те, що він виганяє турків і татар з їх степових кочовищ, дуже скоро зіпсували його відносини з турецьким урядом.

Але хоч широкі замисли Вишневецького не здійснилися, вони, однак, не вважаючи на свій реальний крах, внесли в українське життя багато нового, тривкого змісту і дуже сильно вплинули на дальший розвій його. Широкі плани Вишневецького, що з української козащини мали зробити міжнародний фактор політичний, політичну силу в більшому стилі, мусили незмірно піднести серед козащини свідомість своїх сил, відкрити перед нею широкі політичні горизонти. Самий факт, що на чолі її став не в ролі випадкового учасника набігу, а як її провідник і представник український магнат, родовитий князь, мусило сильно піднести престиж коза-



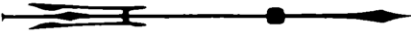
чини — в очах своїх і чужих. Широкі політичні зносини Вишневецького, шукання підмоги козацькій політиці в Москві, Литві, в Туреччині, переговори з Кримом — все це, очевидно, не залишилося без впливу на аналогічні дії пізніших ватажків козацьких. Вони з більшим або меншим успіхом стараються знайти підмогу у сусідніх державах для розвою козацьких сил: мовляв би то продають їм свою службу за певну нагороду (але при тім ця служба в дійсності була військовою чи здобичництвом в інтересах козацьких-таки); а далі силкуються покористуватися силами самих цих держав у своїй боротьбі з ворожим шляхетським режимом. Навіть остання, волоська авантюра Вишневецького, зв'язок якої з його протитатарськими планами лишається нам неясним, вказала стежку, — як я вже згадав вище, — козацьким ватажкам до втручань у волоські справи на довгі часи, і участь у волоських усобицях, боротьбі претендентів та висування своїх власних кандидатів на волоське господарство стає улюбленим мотивом козацької політики на ціле півстоліття.

Але найтісніше й найвиразніше зв'язується все-таки діяльність Вишневецького з повстанням Запорозжя. Його ім'я і традиція хортицького замку міцно зв'язалися з заложенням Січі. Він став немовби історичним патроном Запорозької Січі. Український магнат, князь, спадкоємець староруських традицій князівського дружинного укладу став духовним батьком огнища нової української плебейської республіки. Член і представник владущої аристократії, фундатор гнізда запорозької вольниці, — завзятого, непримиренного ворога дуків-сріблеників, владущих і маючих, в яку б шкуру, національну, чужу чи свою, вони не прибиралися б! Потомок тих традиційних оборонців старого укладу життя, один з будівничих нового процесу, що на розвалинах старих привілеїв і традицій будував нову Україну без холопа і без пана!..

Цікавий прояв тих глибоких, хоч і недосліджених переважно зв'язків, які органічно єднали новий рух зі старим життям. Символ стихійної енергії, з якою невмируща народна сила зі старих елементів, із старого матеріалу творить нові форми, нові підстави для свого невпинного життя і розвою.

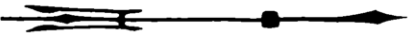
Во віки і віки.





ЗМІСТ

5	Від видавництва
7	Вступне слово
12	Як блискучий, променистий метеор...
16	У боротьбі за власну гідність
29	Серед степової вольниці
73	Повернення з пастки лева
81	Стражник південного порубіжжя
96	На службі в московського царя
109	Спроби самостійних дій
117	Український зміст молдавського проекту
125	У Цареградї, на риночку...
129	Державницька далекоглядність на віки
135	Додатки





Українські державники

Серія заснована 2003 року

СЕРГІЙЧУК

Володимир Іванович

Дмитро ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Київ

Видавництво «Україна»

2003

На контртитолі розміщено
одне з найдавніших
зображень запорожців на кахлі

Редактор

О. О. Сухолотюк

Художній редактор

Б. О. Прокопенко

Технічний редактор

Н. С. Подоляк

Коректор

Г. М. Капральська

Комп'ютерний набір

В. В. Палій, О. М. Удода

Комп'ютерна верстка

І. Б. Седової

Формат 84x108/32. Папір офсетн. № 1.
Гарнітура Офіційна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,08. Ум. фарб.-відб. 10,92.
Обл.-вид. арк. 10,15. Тираж 3000 прим.
Зам. 3-792.

Державне

спеціалізоване видавництво «Україна».

01054, Київ-54, Поголівська, 7-г

Свідоцтво ДК № 640, 22.10.01.

ВАТ «Поліграфкнига».

03057, Київ-57, Довженка, 3



Сергійчук В. І.

С 32 Дмитро Вишневецький. — К.: Україна, 2003. — 192 с. —
(Українські державники): іл.

ISBN 966-524-129-X

Книга про легендарного козака-героя Дмитра Вишневецького (Байду), засновника Запорозької Січі — суспільно-політичної та військово-адміністративної організації українського козацтва.

Видання ілюстроване, розраховане на широке коло читачів.

ББК 63.3 (4УКР) 45

ISBN 966-524-129-X



9 789665 241294 >

2

